

Småbruk, ideologi och landskap

– egnahemsbildning i Skåne under 1900-talet

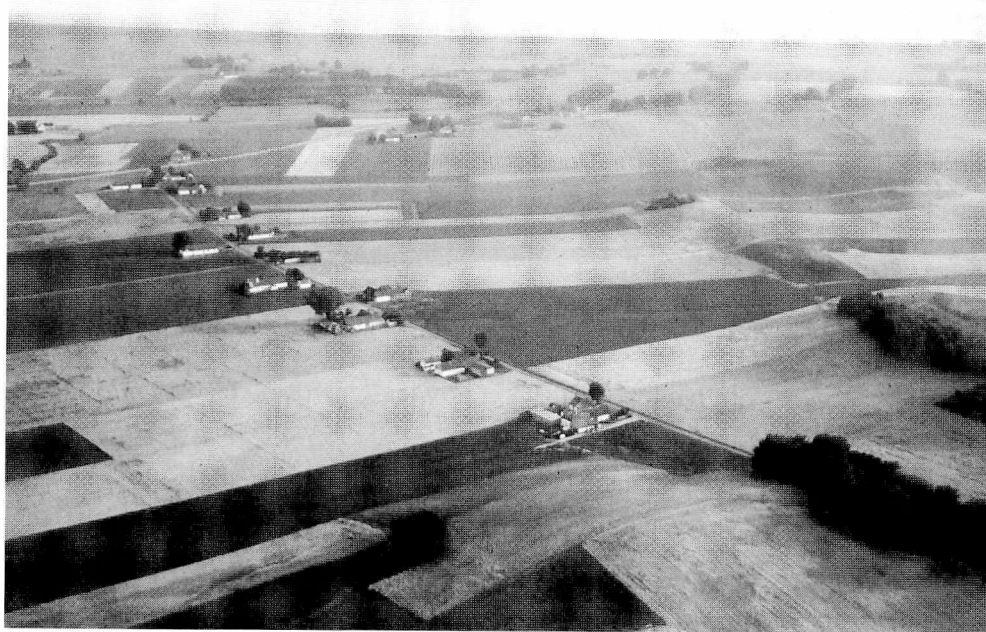
Av Tomas Germundsson

Den svenska motsvarigheten till ett danskt *statshusmandsbrug* är ett *jordbruksegnahem*, dvs ett småbruk tillkommet genom statligt engagemang under första halvan av 1900-talet. Liksom i Danmark har emellertid den svenska termen en betydelse som går utanför de byggnader och odlingsenheter som kallas statshusmandsbrug/egnahem. Husmandsbrug och egnahem ingår i de respektive ländernas moderna agrarhistoria, och för många människor leder associationerna till en speciell tillkomsthistoria, men också till en viss livsform och en speciell kultur. Möjligtvis är dessa föreställningar mer homogena i Danmark, där statshusmandssteder i större utsträckning än jordbruksegnahem i Sverige har en koppling till det öppna odlingslandskapet. Den sammanhållna småbrukskultur som formats i många husmanskolonier i Danmark har få

motsvarigheter i Sverige och den har heller inte bestått lika länge.¹

Jordbruksegnahem finns över hela Sverige, och de har därmed fogats in i regioner och bygder vars motsvarighet knappast finns i Danmark: ensliga småställen i de småländska skogarna, mindre jordbruk i skärgårdarna och nyodlingsställen i de norrländska skogslänen kan mycket väl ha egnahemsbakgrund. Längst i söder, i Skåne, är förtecknen andra och här är jordbruksegnahemmen i stor utsträckning knutna till slättbygdens odlingslandskap. Tillkomna under första halvan av 1900-talet – ofta som småbrukskolonier – påminner skånska jordbruksegnahem på flera sätt om danska statshusmandsbrug (jmf fig. 1). Andra skånska trakter – som skogsbygden i norr – har en egnahemsbildning som mer påminner om hur det ser ut i andra regioner i Sverige (jmf fig. 2).

Tomas Germundsson (f. 1954), fil. dr i kulturgeografi, lektor vid Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet. Forskar i kulturlandskapets förändringar under främst 1800- och 1900-talen. Skrev 1993 avhandlingen *Landsbygdens egnahem* som behandlar den svenska småbrukarrörelsen. Redaktör (tillsammans med Peter Schlyter) och medförfattare till bandet *Atlas över Skåne* (1999) i Sveriges Nationalatlas. Är för närvarande verksam i forskningsprojektet *Människa – makt – modernitet* i vilket det skånska godslandskapet undersöks i ett historiskt perspektiv.

Figur 1. Egnahemsområde i Köpingsberg i södra Skåne, tillkommet under 1920-talet. Foto: Mats Riddersporre. Godkänd för spridning.

Termen »småbruk«, som redan använts flera gånger och som återkommer i det följande är inte helt lätt att definiera. Ur ekonomisk synpunkt ligger det närmast till hands att definiera ett småbruk som ett familjejordbruk som är icke-reproduktivt, dvs en driftsenhet som inte kan reproduceras utan att någon hushållsmedlem drar in inkomster från annat håll än den egna jordbruksdriften.² Ur ett bebyggelsegeografiskt perspektiv så kan man för den period som behandlas här, dvs första delen av 1900-talet, definiera ett småbruk som ett jordbruk med mindre än 10

hektar åker, men med tillägget att de flesta småbruk i Sverige hade mindre åkerareal än så.³ Båda dessa definitioner är tillämpliga på de allra flesta enheter som tillkommit som jordbruksegnahem, även om undantag naturligtvis kan finnas.

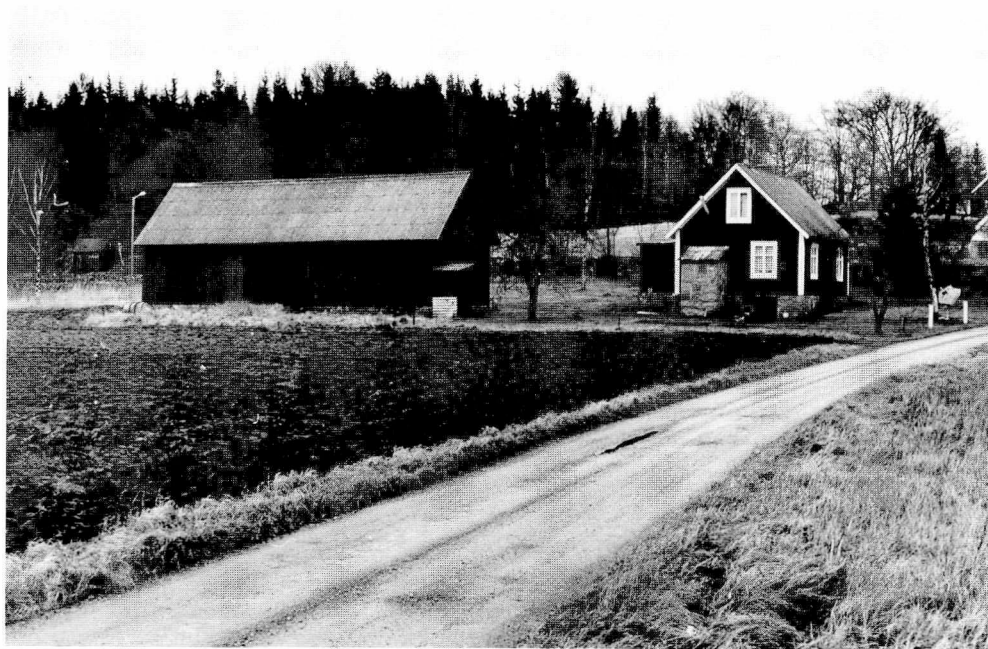
Egnahemsverksamhetens bakgrund i Sverige är intimt kopplad till samhällsutvecklingen under det sena 1800-talet, dvs under den tid då industrialiseringen på allvar tog fart i landet och då urbaniseringen blev en faktor att räkna med. Liksom dansk statshusmandsbildning handlar svensk egnahemsverksamhet om

statligt stöd till småbruksbildning på landsbygden. I ett nutidsperspektiv kan det synas märkligt hur industrinationen Sverige vid tiden för det förra sekelskiftet gav stöd åt nybildning inom det lilla jordbruket. Var inte denna försörjningsform överspelad? Borde inte medlen ha satsats på industrin, på det moderna? Och om jordbruket fokuserades – varför stöd till de minsta enheterna? För att svara på frågorna måste vi försöka flytta perspektivet från nu till då. Det låter sig knappast göras fullt ut, och det är naturligtvis sant som Kirkegaard skrivit, att vi lever historien framlänges, men att vi bara kan beskriva den baklänges. Men om vi ändå gör försöket att se 1900-talet, inte ur vårt tillbakablickande perspektiv, utan i 1800-talets framåtblickande, så är industrins »segertåg» inte så självklart. Inte heller utvecklingen inom jordbruket. Som framgår i det följande uttalades det i Sverige många skäl för ett statligt småbruksstöd för något hundratal år sedan. Genom att sätta dem i sitt historiska perspektiv kan vi förhoppningsvis förstå varför de också fick sådan genomslagskraft. På så sätt vävs samhällshistoria och landskapshistoria samman, och syftet i denna artikel är att beskriva egnahemsverksamhetens bakgrund och hur den påverkat den skånska landsbygden.

Småbruksbildningen inom egnahemsram har i ett nationellt perspektiv varit betydande i Skåne. Re-

dan från starten rönt verksamheten stort intresse i sydligaste Sverige, och under lång tid var Kristianstads län det län där flest egnahemslån till småbruk delades ut. Generellt försköts egnahemsverksamheten så småningom mot norra Sverige, och den blev bl.a. en del av koloniseringen i Norrland. Alla egnahemslån gick inte till nybildning av småbruk, utan lånen kunde också utnyttjas för att köpa och rusta upp torp eller andra mindre enheter. Ser man emellertid enbart till nybildningen av jordbruksegnahem intar det andra forna Skånelänet – Malmöhus län – en tät position i den tidiga egnahemsverksamheten.

Fram till år 1936 hade 48.672 lån beviljats till jordbruksegnahem i Sverige. Det finns ingen statistik som visar hur den regionala fördelningen av samtliga dessa lån ser ut, men av de drygt 36.000 jordbrukslängheter som år 1936 fortfarande var egnahemsbelånade fanns knappt 5.000 i Skåne.⁴ Provinsen tillhör därmed de egnahemstätaste i Sverige, men småbruken är ändå ganska osynliga i den gängse bilden av Skåne och det skånska landskapet. Självklara teman som de stora skånska slotten och de traditionella bymiljöerna med sina korsvirkesgårdar (bindingsværksgårde), pilevallar (diger med pilebevoksning) och öppna landskap finns väl representerade både i turist- och landskapsböcker och inom kulturmiljövården. Småbruksbildning (dannelsen af små-

brug), men även t.ex. landsbygdsindustri, är fenomen som haft svårare att hävda sig i sådana sammanhang, trots att de berört många människor och lämnat (efterladt) många spår i landskapet. I detta perspektiv finns det alltså anledning att något närmare studera de mindre jordbruk som tillkom under 1900-talets första halva, och som präglade landskapet på så många ställen.

Kort egnahemshistorik

Den direkta förutsättningen för statsstödd egnahemsbildning i Sverige var inrättandet av statens egnahemslånefond år 1904. Från denna kunde lån erhållas dels för jordbruksegnahem, dvs småbruk, dels för bostadsegnahem, vilket var bostadshus med egen tomt. Det maximala beloppet för ett jordbruksegnahem sattes till 5000 kr, och det bestämdes att högst 5/6 av enhetens värde fick utgå som lån. Egnahemslån var därmed ingen möjlighet för de allra fattigaste. Minst en sjättedel av småbrukets kostnad skulle man själv ha sparat ihop till och i lagens kungörelse hette det att låntagaren »ej /skulle/ sakna medel att själv i någon mån bidra till, det egna hemmets bildande, men vara i behov av kraftigt stöd för dess förvärvan-

de«. Räntan på ett egnahemslån sattes till 3,6 %. Lånet delades i två lika delar, en amorteringsdel (gradvis nedbetalings del) och en stående del. De tre första åren var amorteringsfria och lånekonstruktionen innebar att återbetalningstiden för ett jordbruksegnahem blev 26 år. Den stående delen av lånet skulle betalas tillbaka senast fem år efter den sista amorteringen.⁵

Inom ramen för egnahemslånelagen (låneloven) bestämdes att det i första hand var landets hushållningssällskap som skulle förmedla egnahemslånefondens medel. Hushållningssällskapen i Sverige var en statlig inrättning för jordbrukets befrämjande, och de var knutna till länsindelningen. I många hushållningssällskap valdes speciella egnahemsnämnder för handhavandet av egnahemsfrågorna, men i flera sällskap hade det ordinarie förvaltningsutskottet hand om dessa frågor. Det fanns också möjligheter för bolag och föreningar att få förmedla egnahemslån ur den statliga fonden, under förutsättning att man underkastade sig vissa villkor. Det gällde främst bestämmelser om vinstmaximering, samt om möjligheterna för staten att utföra kontroll av verksamheten. Det var ett sätt att mot-

← *Figur 2. I skogsbygden i Skåne, liksom i det angränsande Blekinge varifrån bilden kommer, uppfördes egnahemsbebyggelsen oftast i trä och i en traditionell stil. Den svenska stugan kan mycket väl ha egnahemsbakgrund. Foto: Tomas Germundsson.*

verka jordspekulation, något som inte sällan förekom i de privata bolag (foretagender) som handlade med jord utanför den statliga verksamheten.⁶

Det var tveklöst (uden tvivl) jordbruksegnahemmen som ådrog sig det största intresset vid lånelagens tillkomst, medan bostadsegnahemmen kom att uppleva sin glansperiod några decennier senare, då stadsnära egnahemsområden blev ett påtagligt (påfaldande) inslag i den svenska urbaniseringsprocessen. Det var också till jordbruksegnahem den större delen av egnahemslånen förmedlades under verksamhetens inledningsskede. Debatten om småbrukets framtida möjligheter fördes av ett brett spektrum av samhällsdebattörer, och engagemanget reflekterar hur viktiga frågorna om jord, arbete och bostättning var i det fortfarande starkt agrart präglade Sverige.⁷ I ett par decennier hade idén om ett statligt stöd till nybildning av mindre jordbruksenheter kommit på tal i samband med flera av tidens mest dryftade samhällsfrågor. Av dessa kan nämnas arbetskraftsbehovet på landsbygden, koloniseringen av Norrland, amerikaemigrationen, den framväxande socialismen, jordbrukets effektivitet och den begynnande upplösningen av det svenska bondesamhället.⁸ Mot bakgrund av denna brokiga historia är det knappast förvånande (næppe forbavsende) att den praktiska utformningen av egnahemslånelagen år 1904 blev ett re-

sultat av kompromisser. Bakom en stor samstämmighet kring att staten konkret borde stödja egnahemsverksamheten fanns en betydande variation av bevekelsegrunder och skilda (forskellige) önskemål om utformning. Under 1890-talet hade flera kommittéer arbetat med frågor som hade direkt bäring på småbruksbildningen och mot slutet av decenniet tillsattes den s.k. egnahemskommittén. Initiativet till denna kom till stor del från landsbygdens arbetsgivare. Problemen att i emigrationens och urbaniseringens tidevarv finna arbetskraft till landsbygdens storjordbruk, skogsbruk och industrier hade blivit allt mer påtagliga (påtrængende), och en lösning vore att underlätta bosättning för egendomslösa på landsbygden. Detta arbetsgivarperspektiv avspeglar sig i kommitténs betänkande från 1901, där det heter att ingen jordbrukslägenhet borde »vara så stor, att en arbetare derå har full sysselsättning och således genom dess förvärvande skulle upphöra att vara arbetare i vanlig mening och i stället ingå i de egentlige jordägarnes klass».⁹ En egnahemsägare skulle således alltid utgöra en arbetskraftsreserv, och i ett bredare samhällsperspektiv ansåg kommittén att landet befrämjades av en bofast arbetarstam: »Obestridligt är, att staten måste vara i hög grad intresserad av, att arbetarerebefolkningen, som utgör en så stor del af landets invånare, lefver under lugna (trygge), förnöjsamhet alstrande (for-

nødenheds skabende) villkor».¹⁰ Det fanns dock även andra röster i debatten, främst liberala, som menade att småbruken skulle vara självbärande familjejordbruk. Situationen påminner om den i Danmark, där socialdemokraterna och stora delar av Venstre önskade att husmandsbrugen skulle bli så pass stora att de fungerade som självbärande familjejordbruk, medan Højre, för att säkra arbetskraften, ville att husmannen också skulle vara tvungen att arbeta på annat håll (til anden side).¹¹ Också i svensk jordbruksbygd sågs småbruket ofta som ett nödvändigt komplement till storjordbruket, och rektorn för lantmannaskolan i Hvilan i Skåne skrev 1902: »Jag kan dock ej underlåta påpeka det faktum, att småbruken äro en nödvändig förutsättning för större jordbruk, samt att man vid de gårdar, där det finnes ett visst antal småbruk, ej plägar lida brist (mangel) på arbetskrafter. Däremot, där sådana småbruk aldrig funnits, eller där man systematiskt rensat bort dem för att få gårdar och hemman – klara – från småtorp och husmän, lider man brist på arbetare och anser sig då hafva orsak till missbelåtenhet (misfornøjelse) med vår Herre, som ej låter sådana regna ned från höjden, när man som bäst behöfver dem».¹²

Ett påtagligt drag i debatten var också det moraliska budskapet. Egnahemslånen var ägnade åt dugliga och pålitliga medborgare, menade man, och i lånelagen från 1904 hette

det att »egnahemslåntagare skall äga god frejd (anseelse), samt vara känd för sparsamhet, nykterhet (nøjsomhed) och hedrande vandel».¹³ Att så var fallet skulle bevisas genom underskrifter och intyg (skudsmål). Det liknade mycket situationen i Danmark där låntagaren skulle »framskaffe en attest fra kommunalbestyrelsen for att være en ædruelig og hæderlig person, som kan antages egnet til at drive et mindre landbrug».¹⁴

Från idé till verklighet

Efter långa debatter och ett flitigt lagstiftningsarbete (lovfroberende arbejde) inrättades den svenska egnahemslånelagen år 1904 och verksamheten gick över i sin praktiska fas. Inledningen blev trevande och man kan knappast påstå att de allra första årens statliga egnahemsverksamhet infriade de högt ställda förväntningarna. Flera faktorer verkade återhållande på utlåningen. Ett helt nytt regelverk skulle efterlevas, och man märker att hushållningssällskapen kände en viss rådvillhet i inledningsskedet, kanske främst betingad av oron för det ekonomiska ansvar som lades på dem. En kritik som omedelbart hördes från flera håll (sider) var att maximivärdena (max rammerne) för utlåning var alldeles för låga. Det ledde till debatt i riksdagen, där ett förslag om höjt maxibelopp vann bifall redan år 1906. Lånebeloppet för jordbruksegnahem höjdes då till 6.000 kr och för bostadsegnahem till 4.000 kr. Ytterli-

gare problem som påtalades var svårigheten att finna jord till egnahemsbildning samt den jordspekulation som förekom. För att råda bot på detta inrättades år 1907 en statlig jordförmedlingsfond ur vilken hushållningssällskap, föreningar och bolag kunde låna pengar till större markinköp avsedda (med henblick på) att styckas och försälgas. Hushållningssällskapen visade sig dock mycket ovilliga till att låna pengar ur fonden, och dess medel kom nästan uteslutande (udelukkende) att utnyttjas av bolag och föreningar.¹⁵

Så småningom tog egnahemsverksamheten bättre fart, och redan efter några år var efterfrågan så stor att de ursprungliga 10 miljoner som avsatts i lånefonden började ta slut. År 1908 togs ett beslut att för perioden 1909-1913 avsätta ett belopp på 5 miljoner kronor årligen till den statliga egnahemsutlåningen. Men återigen (igen) visade sig att man tagit till i underkant, och år 1912 beslutades om en höjning av det årliga beloppet till 7,5 miljoner kronor. Beloppet kom senare att höjas ytterligare, och från omkring 1920 och fram till mitten av trettio-talet förmedlades årligen omkring 16-18 miljoner kronor till egnahemsbildning. Trots höjningarna av det tillgängliga lånebeloppet motsvarade resurserna inte efterfrågan, och många hugade (interesserede) egnahemslåntagare fick sina ansökningar avslagna i brist på medel.

Parallellt med att medlen till egnahemslånefonden ökade höjdes ock-

så det maximala beloppet för ett egnahemslån. Redan under verksamhetens tidigaste år höjdes beloppet, och fler höjningar följde. Mest markant var ökningen under åren 1918-20, då maxibeloppet för ett obebyggt jordbruksegnahem höjdes från 8000 kr till 15000 kr.¹⁶

Tidiga egnahemsbildningar i Skåne

Under den första tioårsperioden efter lånelagens inrättande 1904 var Skåne en av de provinser där egnahemsverksamheten var mest betydande. Det var också ett av de områden där egnahemsbildningen fick mest påtaglig inverkan på landskapsbildningen, eftersom många egnahem här tillkom som småbrukskolonier. En av orsakerna till detta är att landskapet är rikt på storgods. Innehavarna av dessa domäner visade i många fall intresse av att sälja av mark under det sena 1800- och tidiga 1900-talet, och det betydde att relativt stora arealer blev tillgängliga för småbruksbildning. Kapitalet man frigjorde användes i regel för att investera inom den egna jordbruksdriften, t.ex. i nya byggnader, maskiner och i dräneringsföretag.¹⁷ Frågan i vilken grad arbetskraftsbehovet, dvs det skäl (den grund) som så ofta hördes i egnahemsdebatten, påverkade den konkreta egnahemsbildningen är svår att besvara. I vissa fall är det uppenbart att egnahemslåntagare var knutna till näralliggande gods, men det är knappast något domine-

rande drag.¹⁸ Någon motsvarighet till de danska »Oktoberlovene« från 1919, som möjliggjorde upprättande av husmandsbrug på utstyckad statlig jord, eller »lensaflösningen«, som gav utrymme för husmandsbrug i samband med majoratens övergång till fri egendom, fanns inte i Sverige. Däremot var det ganska vanligt att det vid stordomänerna i Mellanskåne i samband med skiftesreformerna under 1800-talet bildats relativ avlägset belägna (afsides beliggande) betes- och skogslotter som man senare sålde av. Genom ökade arbetspriser och strävan att intensifiera driften på mer närbelägna marker blev dessa marker allt mindre attraktiva. Ett alternativ var då att sälja dem, t.ex. för egnahemsbildning. Det är uppenbart att det fanns en marknad för sådana enheter. När egnahemsverksamheten väl kommit igång efter de första trevande åren, fanns det alltid fler låneansökningar än vad som kunde beviljas, och överallt där mark styckades upp för småbruk i egnahemsregi blev också fastigheterna (ejendommene) sålda. Småbruksbildningen blev därmed en påtaglig del av landskaps- och bebyggelsebildens förändring under det tidiga 1900-talet – i Skåne liksom på många andra håll i Sverige.

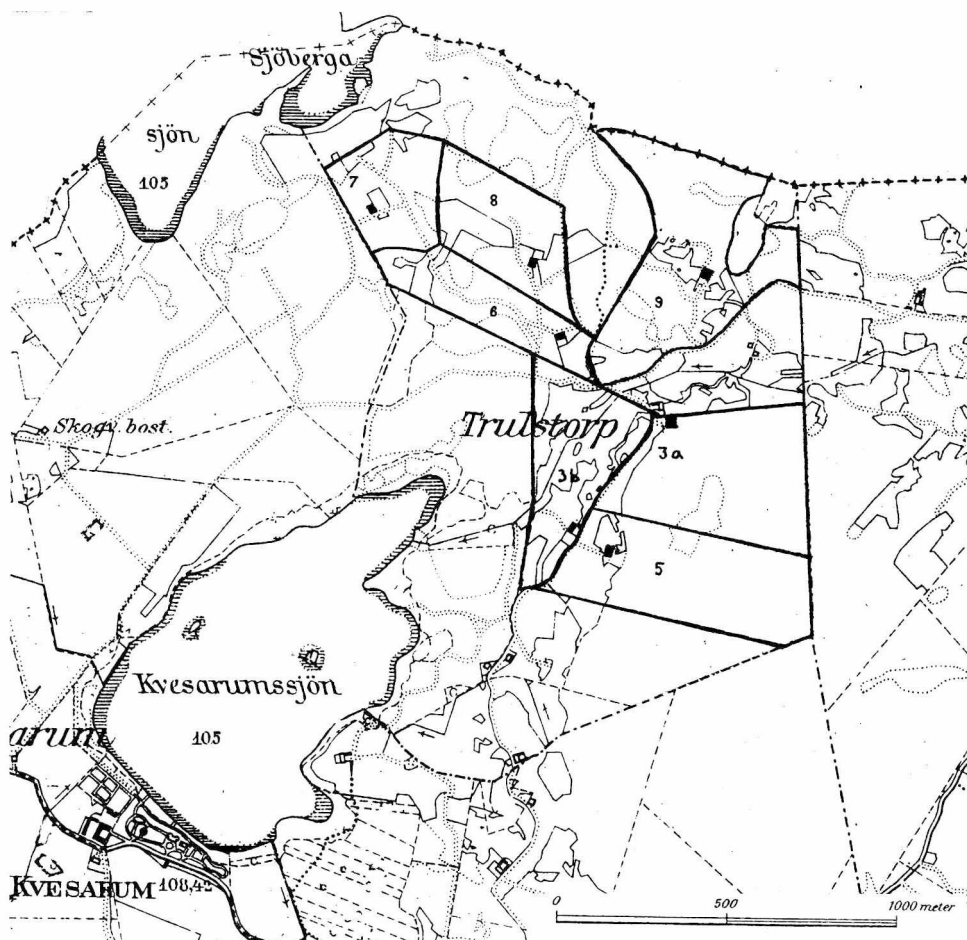
I det följande skall två exempel på egnahemsbildningar i Skåne under 1910-talet beskrivas lite närmare, för att konkretisera egnahemsverksamhetens utfall i sydsvenskt agrarsamhälle.

Trulstorp 1908-1910¹⁹

Inom hemmanet Trulstorp, i Södra Rörums socken strax norr om Hörby i mellersta Skåne, bildades under åren 1908-1910 sju stycken jordbruksegnahem. Trulstorp ligger ca två kilometer norr om Södra Rörums by, och ytterligare två kilometer åt nordväst ligger godset Göingeholm. Trakten domineras av skog, men landskapet öppnar sig ofta i mindre åker- eller betesmarker. De nybildade egnahemsfastigheterna varierade i totalareal från knappt 10 hektar till ca 20 hektar, medan åkerarealen var mellan 1 och 4 hektar (se fig. 3 och 4). Alla enheterna bestod huvudsakligen av skog. Marken såldes av två privatpersoner som tidigare bedrivit jord- och skogsbruk här. Den ene av marksäljarna behöll ett lantbruk om 45 hektar efter egnahemsbildningen, medan den andre sålde all sin mark och flyttade från trakten.

Den första försäljningen i Trulstorp gjordes 1908, då en fastighet på totalt 19 ha och med 2,8 ha åker, såldes till en snickare från Malmö. Denne var gift och hade fyra barn i åldern 6-13 År. I sin egnahemslåneansökan bifogade han en ritning över den byggnad, som han ämnade uppföra på fastigheten, samt ett kostnadsförslag. Fastighet och byggnader beräknades kosta 6.000 kr, och den begärda lånesumman var 5.000 kr, dvs. det maximala beloppet vid denna tid. Egnahemsnämnden beviljade ett lån på 4.800 kr.

Det visade sig snart att malmö-

Figur 3. Egnahemsbildning i Mellanskåne på 1910-talet. Området är tämligen skogspräglad och de jordbruksegnahem som tillkom här hade ett par tre hektar åker, medan totalarealen för fastigheterna var mellan 10 och 20 hektar. Det visade sig vara svårt att få ekonomin att gå ihop för egnahemsfamiljerna och flera fastigheter såldes på exekutiv auktion under 1920- och 30-talen. Källa: Ekonomiska kartan för Malmöhus län 1914.

snickaren fick problem med att fullfölja sina planer. Vid en inspektion av egnahemsnämndens representant

1909 var arbetet med byggnaderna inte slutfört, och nämnden höll därför inne en del av lånet. Så småningom

gom färdigställdes dock husen och därmed utbetalades också den sista delen av lånet. Familjen tycks emellertid aldrig ha kommit till rätta med driften av sitt egnahemsbruk, och år 1911 gick snickaren i konkurs. Trots detta lyckades man behålla det lilla jordbruket, som efter en boskillnad skrivits på hustrun. I ett brev i samband med konkursen skrev makarna till egnahemsnämnden:

»Vi vilja gerna behålla vår lilla jordlapp och på bästa möjliga vis arbeta oss fram, trots de vidriga förhållanden hvarunder vi leva. Vi hade nog tänkt oss att vår äldste pojke en gång skulle taga egendomen om hand. Det-

ta kan ju alls icke ske om vi ej kunna få behålla den.»

Vid en syning två år senare grusades familjens planer definitivt. Hushållningssällskapets jordbrukskonsulent rapporterade då under två av synprotokollets punkter – *»Hur skötes lägenhetens åker (trädgård)?«* och *»Hur hålles byggnaderna i stånd?«* – helt kort: *»Miserabelt«*. Några djur fanns inte på gården. Konsulenten rekommenderade att innehavaren inte skulle få behålla egnahemslånet, vilket också blev nämndens beslut. Tre år efter det att lånet tagits tvingades alltså snickaren från Malmö att sälja sitt egnahem. Den

Figur 4. Ett av jordbruksegnahemmen i Trulstorp, byggt på 1910-talet (jmf karta i fig. 3). Foto: Tomas Germundsson.

nye köparen, som också övertog egnahemslånet, innehade småbruket i tio år. Näste ägare behöll fastigheten i endast ett år, och 1922 såldes den vidare till en f.d. statare (landarbejder). Denne var gift, och hade vid tillträdet fem barn i åldern 4-23 År. Han hade kvar jordbruket och egnahemslånet fram till trettioalets slut.

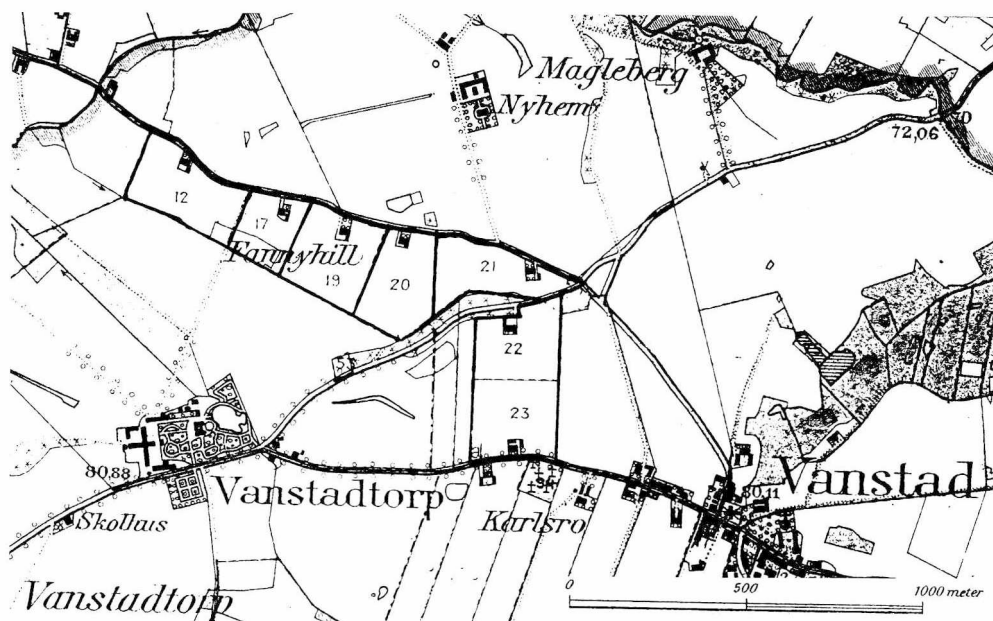
Snickaren från Malmö var inte den ende i den framväxande egnahemskolonin i Trulstorp som fick problem med att hålla sitt småbruk på fötter. Tvärtom, de flesta av egnahemsfastigheternas första låntagare klarade sig endast ett par år, och tvingades sedan sälja vidare till någon annan. Egnahemsbildningen i Trulstorp åren 1908-1910 antyder således att småbruksbildning i början av nittonhundratalet var ett vanskligt projekt under de förhållanden som rådde i skånsk mellanbygd, där skogen dominerade och åkermarken var liten. Den ekonomiska situationen för flertalet egnahemspionjärer i Trulstorp blev ganska snart ohållbar. Det lilla sparkapital som egnahemslåntagarna hade gick åt för att betala den del (1/6) som lånet inte täckte. Även om den egna driften till nöds kunde försörja familjen, var man beroende av inkomster från lönearbete eller från försäljning av jordbruksprodukter för att betala de årliga avgifterna på lånet. För de första låntagarna på respektive enhet blev situationen extra pressad; att starta ett jordbruk från grunden innebar stora kostnader och mycket arbete. Flera av småbrukar-

na tvingades till exekutiv auktion. Egnahemslåntagarna i Trulstorp tillhörde nästan uteslutande jordbruksproletariatet. De flesta var lantarbetare eller statare, någon var hantverkare. De flesta var hemmahörande i trakten, och endast några enstaka hade flyttat ett längre avstånd.

Även om nästan samtliga egnahem i Trulstorp bytte ägare under de första fem åren fanns ständigt nya köpare av egnahemsbruket. Så när småbruket väl etablerats i början av nittonhundratalet, blev de ett bestående inslag i landskapet. Marker som tidigare huvudsakligen varit skog under större enheter fick ett intensivt utnyttjande under egnahemsepoken, som kan sägas ha varat fram till 1940-talet. Idag utgör inget av de forna egnahemmen en brukningsenhet. Husen har blivit fritidsbostäder och skogen har delvis kommit tillbaka. Men byggnaderna, vägarna och odlingsspåren finns kvar och sätter sin prägel på landskapet i Trulstorp, liksom motsvarande projekt på många andra håll i Skåne.

Vanstadtorp 1905-12²⁰

Som en kontrast till egnahemsbildningen i Trulstorp kan tillkomsten av ett mindre antal småbruk i Vanstadtorp illustrera hur den statsstödda verksamheten kunde falla ut i den öppna slättbygden. Vanstadtorp är ett mindre gods som ligger i södra Skåne, ungefär en mil öster om Sjöbo. År 1891 blev en konsul Hugo Lindgren från Malmö ägare till fas-

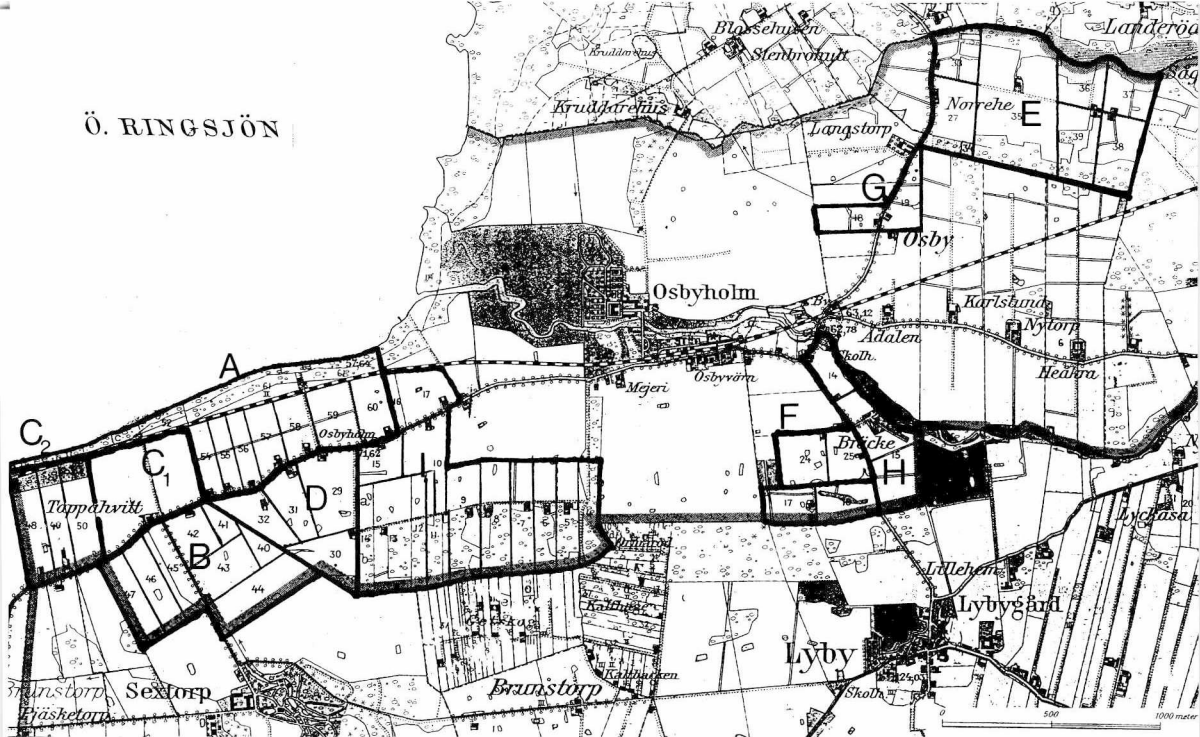

Figur 5. I den öppna slättbygden var de tidiga egnahemsbruken ganska små, som t.ex. här i Vanstad i södra Skåne, där de omfattade ca 4-5 hektar god åkermark (enheterna med nummer 12-23). Ekonomiskt klarade sig dessa småbruk bättre än de i Trulstorp i mellanbygden (jmf. fig. 3). Källa: ekonomiska kartan för Malmöhus län 1914.

tigheten. Lindgren ägde flera mejerier i Skåne och var en stor mjölk- och smörexportör under 1800-talets senare del. När egnahemslånelagen trätt i kraft 1904 var Lindgren tidigt ute och gjorde flera avstyckningar på Vanstadtorp som sedan såldes som egnahem. Kartan i fig. 5 visar hur ett mindre antal jordbruksegnahem tillkom strax norr om Vanstadtorp under åren 1905-1912, medan ritningen i fig. 6 visar hur husen såg ut. Enheterna tillkom på betydligt bättre odlingsjordar än de i Trulstorp,

och det visade sig att dessa småbruk genom en kombination av spannmålsodling (kornproduktion) och djurhållning i regel kunde försörja en familj på ett tryggare sätt än motsvarande enheter i skogsbygden. De exekutiva auktionerna lyser i Vanstadtorp med sin frånvaro, och de ursprungliga låntagarna behöll sina egnahem betydligt längre tid än sina kollegor i Trulstorp.

En av de första egnahemslåntagarna visade sig vid en syn år 1920 ha ett väl fungerande småbruk och ägde

Figur 7. Egnahemsbildning i Ringsjöbygden i mellersta Skåne under 1910-talet. Marken såldes av från säteriet Osbyholm och området kom att bli ett av de större egnahemsprojekten i Skåne vid denna tid. Processen förklaras närmare i texten. Källa: Ekonomiska kartan över Malmöhus län 1914.

visade sig att de flesta av egnahemmen blev till fungerande småbruk. Tidvis var dock svårigheterna stora, och speciellt i inledningsskedet var det mycket svårt att få tillräckliga inkomster för att betala ränta och amorteringar. Det hände då att låntagarna vände sig till egnahemsnämnden för att få uppskov (opsættelse) med sina inbetalningar. Det fanns nämligen en förordning som sade att ränteuppskov kunde beviljas »vid synnerligen behjärtansvärd anledning utanför låntagarens förvållande«. För att detta skulle kunna godkännas måste någon betrodd per-

son göra en besiktning och intyga situationens allvar. I Osbyholm var det pastoratsordföranden (kirkebogsføreren) som anlätades (blev betroet) i detta ärende. Han hette C. G. J. von Seth och var en släkting till säteriägaren F. H. von Seth. På hösten 1910 – efter en usel sommar – skrev pastoratsordförande följande:

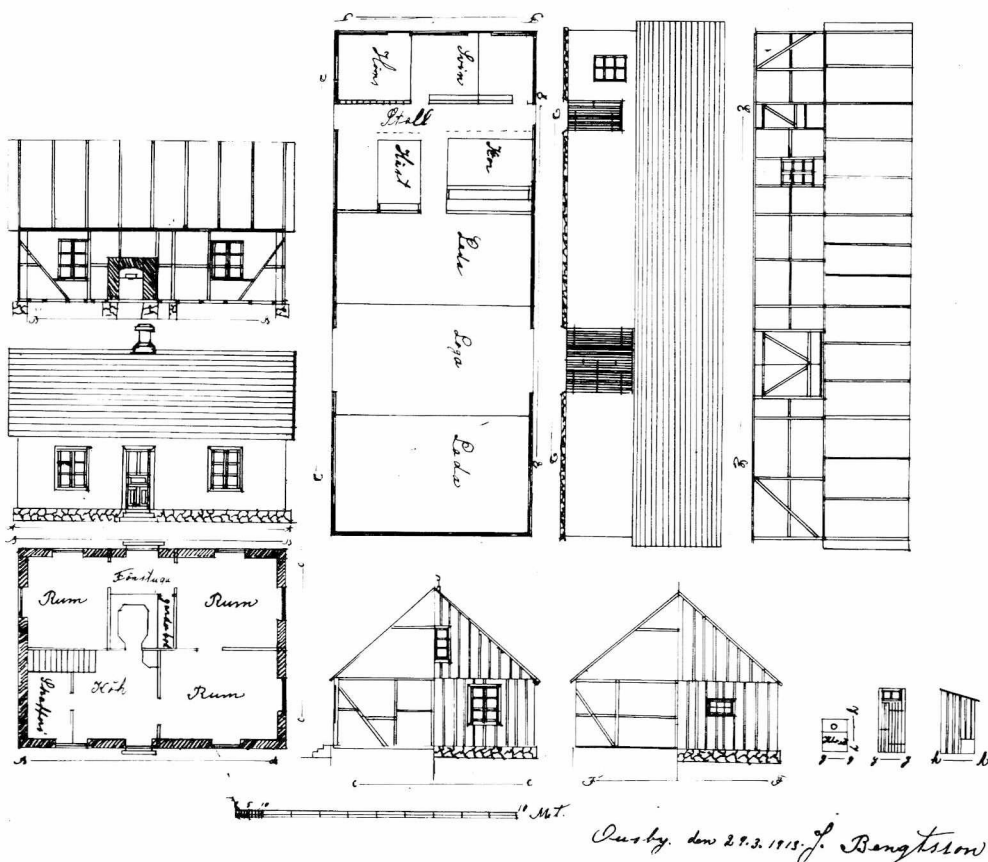
»Om någonsin anser jag, att räntefrihet i år bör medgifvas dem. Jag träffade också NJ och EO, som efter de andra sade sig hafva inskickat en dylik ansökan. Förhållandet är lika för dem alla, och de hafva jorden alldeles intill hvarandra på No 4 Råby. Alla

äro hyggliga, ordentliga och arbetssamma människor, men tyvärr sakna de motståndskraft, och fara är, att de duka under, ifall de blifva för hårdt åtgångna.»

I denna situation visar det sig alltså att egnahemslåntagarna trots sitt självvägande befann sig i en fortsatt beroendeställning. Hela verksamhe-

ten var knuten till ett patriarkaliskt socialt nätverk som involverade både markägaren, pastoratet och hushållningssällskapet.

Om man ser till landskapspåverkan i Osbyholm i samband med egnahemsbildningen var den omfattande. Ett hundratal hektar inom ett tämligen begränsat område, ca 6x4

Figur 8. Ritning till ett av jordbruksegnahemmen i närheten av Osbyholm. Källa: Egnahemsnämndens arkiv. Landsarkivet i Lund.

km, övergick från att ha varit öppna vida åkermarker till att bli ett småbrukets finmaskiga landskap. Under ett tiotal år restes mer än femtiotalet bebyggelseenheter, som var och en innehöll bostadshus, djurstallar och andra ekonomibyggnader. Nya gränser drogs upp i landskapet och nya små besättningar av djur började födas upp på egnahemsbruket. Liksom i exemplen från Trulstorp och Vanstad blev egnahemmen fast etablerade när de väl kommit till stånd, trots att flyttningar inte var ovanliga; i samtliga fall där den ursprungliga låntagaren med sin familj av någon anledning lämnade sitt egnahem, fanns nya intressenter som kom istället.

I ett par decennier påverkade egnahemsbildningen liv och samhälle vid Osbyholm, och spåren av egnahemsverksamheten finns fortfarande kvar. De små jordbrukens byggnader ligger kvar längs vägarna vid Osbyholm och ger en speciell prägel åt landskapet. Efterkrigstidens jordbruksutveckling har knappast givit dem någon chans att fortleva som brukningsenheter, och idag är de forna egnahemmen bostäder åt främst pensionärer eller pendlare. De flesta egnahemsbyggnaderna är nu avstyckade, och deras tidigare mark ingår åter i större brukningsenheter.

Fortsatt statligt stöd

Den tidiga egnahemsbildningen i Skåne som exemplifierats ovan hade sin motsvarighet i övriga landet. Eg-

nahemsverksamheten blev en fast etablerad företeelse och dess fortsatta existens säkrades genom att riksdagen i olika omgångar tillsköt pengar till egnahemslånefonden. Socialdemokraterna, som inledningsvis varit mycket skeptiska till småbrukets bildning, ändrade inställning som parti. Man kan säga att socialdemokratin var kritiskt inställd till småbruket men solidariskt inställd till småbrukaren, och man hade en ganska intensiv intern debatt om hur politiken skulle utformas. Drivande i frågan var speciellt den från liberalt håll införlivade (indlemmede) riksdagsmannen Carl Lindhagen, som i en georgistiskt inspirerad ton verkade för »jord åt alla« i opposition mot bolagens (virksomhedernes) och storjordägarnas makt. I socialdemokraternas handlingsprogram från 1911 uttalar man också ett öppet stöd för statsstött småbruk.²²

Man kan hävda att det mot slutet av 1910-talet hade vuxit fram en *egnahemsrörelse* i Sverige. Det var en nationell företeelse som engagerade ett stort antal människor, och som bl.a. manifesterade sig i bildandet av egnahemsföreningar. Vidare verkade många opinionsbildare och idealistiska krafter för informations- och propagandaspridning, t.ex. i form av böcker, tidningar, broschyrer och på allmänna möten. Den livliga debatt i jordfrågor och sociala frågor som pågått i ett par decennier hade ofta bäring på just egnahemsverksamhe-

ten, och bidrog till att föra upp denna på dagordningen i den allmänna debatten.

Svenska allmogehem

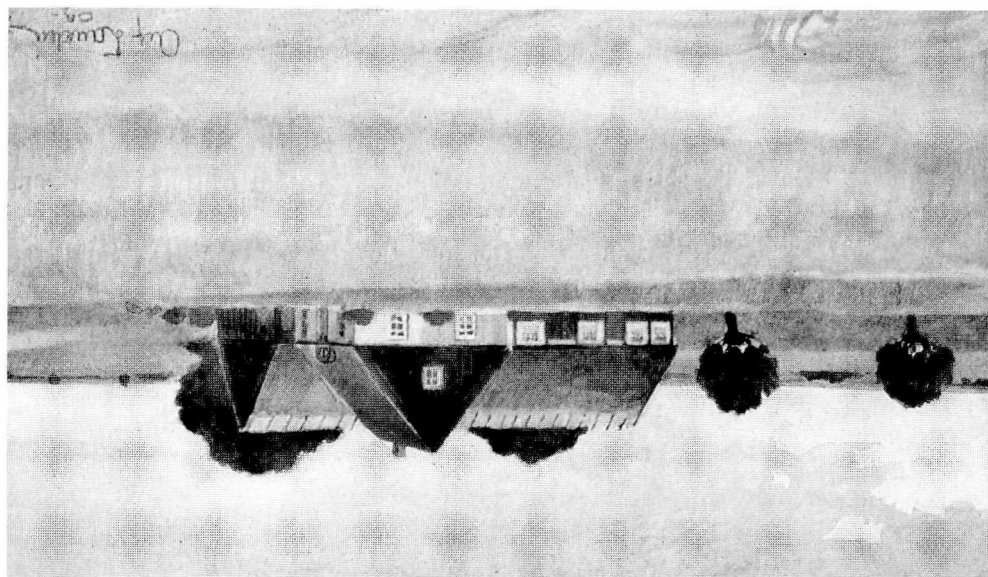
Ett uttryck för den blandning av moralisk fostran, ekonomiska överväganden och praktiskt bildningsideal (dannelsesideal) som i början av seklet gjorde småbruksrörelsen till en så mångfasetterad företeelse är den i Sverige mycket spridda handbok för småbruket som år 1909 utgavs under redaktion av Gustaf Carlsson. Boken heter »Svenska allmogehem«, men döptes i folkmun snart om till »egnahemmarens bibel«. I boken blandas en nationalistisk och samhällsbevarande moral med den bondesamhällets moral som säger att naturen skall utnyttjas till odling, och att allt skall tas tillvara. Inledningen till »Svenska allmogehem« är författad av den konservative, nationalistiske och antidemokratiske politikern Adrian Molin. Han skriver bland annat följande:

*»Uppgiften för boken »Svenska allmogehem« är att i sin mån tjäna egenahemsfrågan. Den vill visa, hur våra småbrukare och industriarbetare skola kunna bygga enkla, sunda, billiga och välordnade bostäder med svensk karaktär. Inte tarfuliga efterapningar af utländska herrskapsvillor utan svenska hem, sådan våra fäder byggde. Ty bakom dem lågo svenska tankar, och det äro svenska tankar vi skola tänka«.*²³

Det inledande kapitlet, där Sveri-

ge, arbetet och jordbruket hedras i pompösa ordalag (vendinger), utgör dock endast en liten del av boken. Därefter följer en stor mängd praktiska upplysningar för ett ändamålsenligt (formålstjenligt) bedrivande av småbruk. Från den vajande svenska fanan i flaggstångens topp och ned till gödselbrunnens utformning fanns det praktisk upplysning att få. Till exempel angående hur man på lämpligaste sätt skaffar sig jord och tomt, vilka redskap som är de lämpligaste, hur man bäst ansar bärbuskar och hur man utfodrar höns. Texten är illustrerad med pedagogiska bilder och enkla ritningar.

Till boken finns också fogat ett tjugotal ritningar för jordbruksegnahem, jmf fig. 9. Mångfalden beror på att småbruken var avpassade till de regionala byggnadstraditionerna. Det finns i princip ett småbruk för varje landskap, vilket är ett drag som kan sägas vara symptomatiskt för den svenska nationalromantiken som ofta betonade en regional prägel. Bidragsgivare till ritningssamlingen är ett flertal av landets främsta arkitekter, till exempel Ragnar Östberg, Torben Grut och Jacob J:son Gate. Dessa ritningar och andra motsvarande utgåvor påminner om de ritningar för danska småbruk som föreningen »Bedre Byggeskik« utgav. Det är dock svårt att finna något av Sveriges alla tusen småbruksegnahem som är uppfört direkt efter ritningar i »Svenska allmogehem«. Det betyder inte att de skulle sakna betydelse;

säkert utgjorde de ideal och exempel som åtminstone delvis kunde förverkligas. »Svenska allmogehem« gick ut i flera upplagor, och trycktes i mer än 75.000 exemplar.

Sammantaget kan man säga att småbruksbildning inom egnahemsram var en företeelse som värderades positivt under verksamhetens tidiga skede. En statlig utredning som presenterades 1914 gav sitt gillande (billigeelse) till den dittillsvarande verksamheten, och förordade fortsatt stöd (støtte) till egnahemsbildning.²⁴ Efter behandling i riksdagen under det sena 1910-talet inledes under det kommande decenniet en höjdpunkt för småbruket i Sverige. Då hade beslut tagits om påtagligt ökade medel till egnahemslånefonden och dessutom hade maxibeloppet för ett egnahemslån höjts. Konjunkturerna var relativt goda för småbruket, eftersom deras produkter i allt högre grad blev efterfrågade på marknaden. En ökande stadsbefolkning och en därmed ökande efterfrågan på mjölk och kött och andra av småbrukets produkter talade till småbrukets fördel, liksom det faktum att kostnaderna för arbetskraften var låg. I de fall dessa förutsättningar kombinerades med införandet av moderna bruksmetoder, vilka bl.a.

spreds i lantbrukstidskrifter och genom utbildningar av olika slag, fanns goda utsikter att driva ett framgångsrikt småbruk.²⁵ När det gäller de större egnahemsbruken, dvs de som bildades av maximalt utdelade lånebelopp, är det rimligt att anta att de flesta av dem kom att ingå i den grupp av familjejordbruk som efter första världskriget tycks ha ökat sin andel av den marknadsförda produktionen.²⁶ Den kunnige småbrukaren som tillsammans med hustru och barn drev ett litet intensivt jordbruk förblev en idealbild. Egnahemsjordbruk tillkom i ökande takt, och den ackumulerade effekten av egnahemsbildningen blev alltmer påtaglig i landskapet. Egnahem och egnahemskolonier var inte längre någonting ovanligt, och »egnahemmaren« fick en egen identitet i det svenska agrarsamhället.

Egnahemskolonier i Skåne på 1920-talet

Som representanter för småbruksbildningens blomstringstid under 1920-talet i Skåne har valts två intilliggande egnahemskolonier i Gussnava i Skårby socken, strax norr om Ystad. Båda dessa kolonier har sin bakgrund i att storgårdar delats upp. De aktuella gårdarna tillkom under

← *Figur 9. I boken Svenska allmogehem gavs en mängd praktiska råd till småbrukaren. Det fanns också ritningar och akvareller som visade hur jordbruksegnahem i olika svenska bygder kunde se ut. Förslaget till ett skånskt småbruk är ritat av arkitekt Alf Landén.*

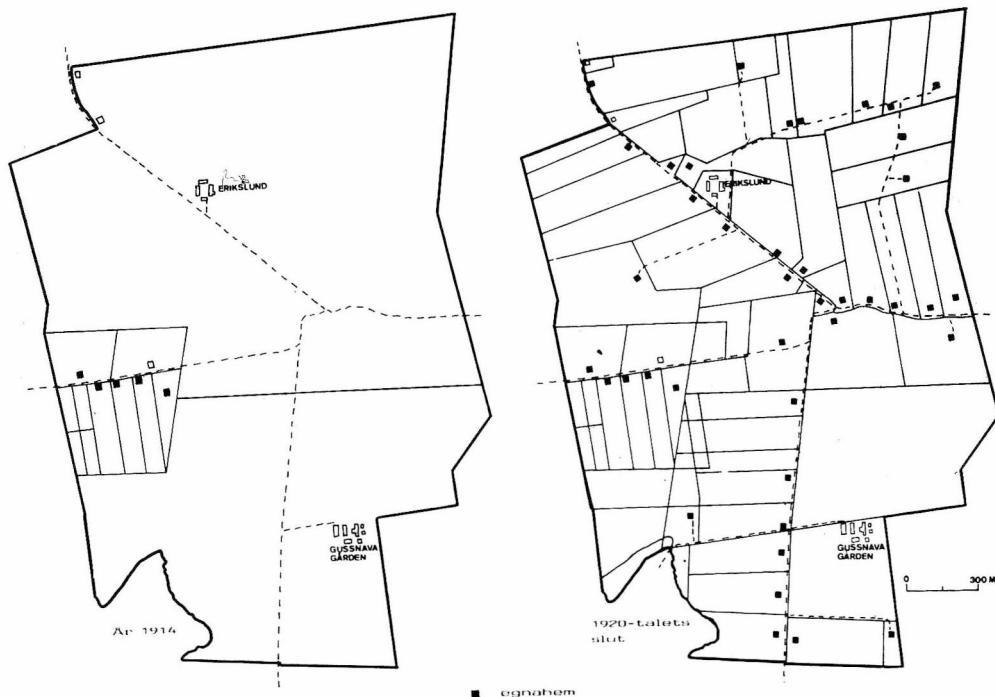
1800-talet som s.k. plattgårdar, vilket var stora arrendegårdar (forpagtergårde) under ett gods. Plattgårdar bildades i tämligen stor omfattning under 1800-talet som ett led i godsens rationaliseringar av jordbruksdriften. Plattgårdarna tillkom genom att hela byar, eller delar därav, lades ned. De gamla gårdarna försvann och ersattes av en ofta herrgårdsliknande anläggning. De nya gårdarna arrenderades i regel ut till utbildade storarrendatorer, medan de tidigare arrendebönderna ställdes inför alternativen att flytta eller ta anställning vid den nya gården, t.ex. som statare.²⁷

Domänstrukturen i det aktuella området år 1914 och mot slutet av 1920-talet framgår av fig 10. Erikslund och Gussnavagården är plattgårdar. De hade ersatt Gussnava by, som en gång var belägen där vägar-
na strålar samman. Byn låg under Marsvinsholms gods och enskiftades på 1820-talet varvid de flesta gårdarna flyttades ut. År 1832 beslutade godsägaren att ersätta åtta av byns elva gårdar med plattgården Erikslund, och på 1880-talet ersattes de tre återstående gårdarna med Gussnavagården. Efter en omfattande markförsäljning från Marsvinsholms gods under artonhundratalet, ingick plattgårdarna vid sekelskiftet 1900 tillsammans i Hunnestads säteri. År 1906 genomfördes ett laga skifte av säteriet, och år 1909 företog markägaren i samarbete med sin förvaltare en avstyckning av åtta små enheter,

omfattande ca 3-4 hektar åkermark. Enheterna såldes som jordbruksegnahem under åren 1909 och 1910. Lånen togs av personer ur landsbygdens proletära klass, bl.a. statare på Erikslunds gård. Strax efter egnahemsbildningen såldes de båda plattgårdarna till nya ägare, och vid mitten av 1920-talet inleddes den process, som kom att omvandla Gussnava till ett småbrukens landskap.²⁸

Gussnavagården inköptes 1924 av Malmöhus läns egnahemsförening, som därefter styckade upp marken. Liksom vid flera av föreningens uppköp på andra håll i länet, bevarades det tidigare brukningscentrat som en arrendegård, men med reducerad areal. Storleken på den typiska egnahemsloten var 5-6 hektar, och det bildades också några småenheter som var mindre än ett hektar. Alla avstyckningarna kom dock inte att resultera i upprättandet av egnahem. Ungefär hälften av lotterna i kartan bebyggdes, medan de andra kom att ingå som komplettering till egnahem eller såldes för sig. I stort sett samtliga egnahemsgårdar kom att uppföras längs den nord-sydgående vägen väster om Gussnavagården, vilket givit området en typisk »egnahemsprägel«. De tämligen enhetliga och regelbundet arronderade småbruken skänker vägsträckorna ett karaktäristiskt perspektiv.

Det andra egnahemsprojektet i Gussnava på 1920-talet var uppdelningen av Erikslunds gård. Här

Figur 10. Egnahemsbildning i Gussnava norr om Ystad under 1920-talet. Två storgårdar delades då upp i smålotter, vilka såldes till egnahemslåntagare. Källa: Egnahemsnämndens arkiv. Landsarkivet i Lund.

skedde småbruksbildningen inte genom någon förening, utan här stod markägaren själv för hela styckningsverksamheten. Lotterna såldes sedan med hjälp av egnahemslån förmedlade av hushållningssällskapet. Styckningen gjordes åren 1926-27, och lotterna var enligt lantmäterihandlingarna (landmålararbeterna) avsedda att säljas som egnahem. Domän tekniskt sett fick egnahemsbildningen på Erikslund ett annat förlopp än på Gussnavagården. Inte mindre än 75 nya fastigheter (ejendomme) bildades (blev dannet), varav många var mycket små. Liksom

tidigare i Osbyholm visade det sig att de personer som beviljades egnahemslån för att köpa mark på Erikslund ofta kombinerade ihop ett antal lotter och på så sätt bildade en »lagom« (tilpas) stor enhet. Hur stor denna blev avgjordes av lånebeloppet, som vid denna tid var maximerat till 15.000 kr för obebyggda jordbruksegnahem. Styckningen och försäljningen på Erikslund ledde till att ett trettio-tal jordbruksegnahem bildades och att jordbruksdriften vid Erikslunds gård helt upphörde. Hela processen tog två år. Det sammantagna resultatet av egnahemsbildningen i

Gussnava, dvs. bildandet av dem fem första jordbruksegnahemmen 1909-10, samt den omfattande egnahemsbildningen på 1920-talet framgår av kartan i fig. 10.

Småbruket i kris

Samtidigt som 1920-talet kan ses som en storhetstid för egnahemsrörelsen och småbruksbildningen, uppträdde mot slutet av decenniet tendenser som innebar problem för det lilla jordbruket, och som skulle komma att bli allt tydligare under trettio-talet. I tider med dålig avsättning för småbrukets produkter hamnade den lånebelastade egnahemsekonomi snabbt i akuta svårigheter. Flera åtgärder (foranstaltningar) i början av 1930-talet visar att många egnahemsbruk behövde stöd för att klara situationen. 1931 tillsattes t.ex. en »skyndsam utredning angående hjälpaktioner för vissa egnahemslåntagare».²⁹ Året därpå togs beslut om sänkande av egnahemslåneräntan och utlämnandet av vissa stödlån. Trettiotalskrisen och hela samhällsomvandlingen vid denna period gav på ganska kort tid en ny syn på småbruket, så som den förmedlades av socialt engagerade debattörer och skribenter. De aspekter som under 20-talet betonats föll nu tillbaka och istället framträdde en allt tydligare kritik mot levnads- och bostadsförhållanden på landsbygden. Inte minst småbruket som var oförmöget att försörja sin familj stod i skottgluggen (skudlinien).

En effekt av det statliga stödet till småbruksbildning hade varit att många unga ur landsbygdens proletariat åtminstone tillfälligt fann en försörjningsposition för familjebildning. Lånemöjligheterna fungerade ibland som alternativ till arvet av föräldragården, vilken ju inte kunde komma alla syskon till del, men oftare som ett steg (trin) ur en beroende situation som till exempel statare eller jordbruksarbetare. Villkoren för småbrukarfamiljen innebar också en ny och i vissa avseenden friare och jämlikare ställning för kvinnorna. Etablerandet av ett nytt småbruk krävde i regel att man och hustru delade på sysslor på ett sätt som inte skedde i de traditionella bondefamiljerna. Dessutom medförde den i regel låga avkastningen att en eller flera familjemedlemmar tvingades arbeta på annat håll. I många fall var det mannen som fann arbete utanför småbruket, vilket innebar att hustrun i stort sett skötte jordbruksdriften. Men även om småbrukarhustrun i flera avseenden var aktivare och självständigare än bondhustrun var hennes möjligheter starkt begränsade. Det framgår bland annat av den socialdemokratiska riksdagsmannen P. H. Sjöbloms uttalande i första kammaren, vilket är en kritik av hela rörelsen så som den fungerade i Sverige på 1920-talet:

»Nu står här i riksdagen, både i första och andra kammaren, jordbrukare, som ha 40 och 50 tunnland jord, ja, 100 och 200 tunnland, och

beklaga sig över att det inte bär sig att vara jordbrukare, inte ens om egendomen är skuldfri. Men när det gäller för egendomslösa människor att skaffa sig ett eget jordbruk, då går man med på att tillhandahålla egnahemslån på upp till 15 000, 16 000, 17 000 kronor på 10 à 12 tunnland jord. Sedan säger man här i riksdagen, att på så sätt bereder man svenska folket utmärkta möjligheter att leva och att det blir ett lysande resultat. Det upprör mig, herr talman (formanden i den svenske rigsdag), att sådant skall få förekomma. Det är inte riktigt. Det är bara ett självbedrägeri, man gör sig skyldig till. Herrarna torde tillräckligt mycket ha rest omkring i Sveriges bygder och sett, hur dessa små jordinnehavare hava det. Det är inte nog med att männen bli proletärer, utan hustrurna blir det i tio gånger högre grad än männen, och de kunna varken söndag eller vardag året runt känna sig fria en enda timme.»³⁰

En annan representant för en kritisk hållning var den kände socialreportern »Lubbe« Nordström, som efter en av sina rundresor i Sverige utnämnde småbruksegnahemmet till »paradiset som sprack«.³¹

Nybildningstanken avskrivs

År 1936 tillsattes en stor egnahemsutredning som fick till uppgift att utreda hur man skulle komma tillrätta med bristerna inom planläggning och iordningställande av småbruk.³² Till skillnad från de statliga insat-

serna på egnahemsområdet under det tidiga trettioåret, som karaktäriserats av snabba stödaktioner i akuta situationer, kan man se 1936 års egnahemsutredning som ett försök att samla erfarenheterna och kritiken mot den dittillsvarande verksamheten och utifrån detta staka ut (udstikke) den fortsatta inriktningen.

I samband med egnahemsutredningen genomfördes en undersökning som skulle belysa det mindre jordbrukets lönsamhet samt sambandet mellan bruksdelarnas storlek (størrelse), deras resultat och jordbrukarfamiljens inkomst. Undersökningen genomfördes som en statistisk analys av 1.430 bokslut från mindre jordbruk i Sverige under perioden 1931-36. Resultatet visade att »vederbörande småbrukare för det manuella arbetet i lantbrukshållningen fått nöja sig med en ersättning, vilken avsevärt understigit den arbetslön, som samtidigt utgått till jordbrukets lönearbetare«. Utredaren visade att de minsta bruksenheter visserligen var effektivast när det gäller produktionen per hektar, men att den mänskliga arbetskraften vid de dessa enheter blivit dåligt utnyttjad. »Den lägre inkomsten från lantbrukshållningen vid de minsta bruksdelarna har endast delvis kunnat ersättas genom ökade inkomster från annan förvärvsverksamhet. Följden har därför blivit en stark nedpressning av jordbrukarfamiljernas förbrukning och levnads-

Figur 11. Egnahemsområde i Sydsåne tillkommet under 1920-talet. Vid denna tid hade lånesumman för ett jordbruksnegnåhem höjts till en sådan nivå att ett småbruk med tillhörande 8-10 hektar god åkerjord kunde införskaffas. Bebyggelsebilden är inte helt olik den i en dansk husmandskoloni. Foto: Tomas Germundsson.

standard i dessa grupper.³³ Det var i ökande utsträckning på detta sätt man kom att mäta (måle) det lilla jordbruket; i levnadsstandard och konsumtionspotential. Visst kunde småbruket vara en effektiv produktionsenhet, men det skedde till priset av en kraftigt nedpressad levnadsstandard som kom att stå i allt mer bjärt (grel) kontrast till andra sociala grupper i samhället.

I utredningens betänkande, som avgavs 1938, ifrågasattes flera av

den tidigare egnahemsverksamhetens grundvalar, där naturligtvis frågan om nybildning av jordbruk intog en central position. Denna huvudfråga för hela egnahemsrörelsen sågs nu mot bakgrund av en uppmärksammas befolkningss stagnation, en ökad industrialisering och en mättad inhemsk marknad för jordbruksprodukter. Det var inte längre, menade utredningsmännen, försvarbart att ur nationalekonomisk eller näringsstrukturell synpunkt uppmuntra ny-

bildning av jordbruk, möjligtvis med undantag för nordligaste Sverige. Samtidigt som utredningen fastslog att de ofullständiga jordbruken borde försvinna, kunde man inte undgå att konstatera, att en egen mindre odling ofta var en förutsättning för existensen, speciellt i vissa regioner och inom vissa näringar. Det gällde t.ex. hantverkare och fiskare, men också arbetare inom yrkeskategorier med starkt säsongspräglade variationer. Inför detta faktum föreslog man att det även i fortsättningen skulle finnas möjligheter att få statliga lån för att bilda brukningsenheter som kunde ge ett tillskott till annan fast försörjning. Dessa enheter, som man kallade stödjordbruk, fick dock inte bli större än att de helt kunde skötas vid sidan om förvärvsarbetet. Det betonades att det skulle finnas goda utsikter till stadigvarande bärgning på orten (udkomme på stedet) om lån till stödjordbruk skulle utlämnas. Endast längst i norr kunde man tänka sig nya jordbruk på obruten mark.

De förslag utredningen framlade kom att accepteras av riksdagen. I stort sett frångicks linjen att nyskapa jordbruk och hela verksamheten stramades upp och samordnades. Syftet (formålet) med egnahemsverksamheten på landsbygden blev att stödja bildandet (etableringen) av fullvärdiga familj jordbruk och av s.k. stödjordbruk till annan fast försörjning. I och med utvecklingen på

1930-talet försvann det drag som varit så utmärkande för hela egnahemspolitiken, nämligen kombinationen av jordbruksekonomi, sysselsättningsprogram och socialpolitik.³⁴ Därmed började också upplösningen av en landsbygdens mellanform mellan det traditionella rurala livet och det moderna urbana. Trots att småbruket givetvis i första hand var en jordbruksenhet, skapade tvånget – eller möjligheten – att söka utkomst från annat håll en öppning för kommande sociala förändringar. Gränsen mellan småbonde och arbetare suddades ut (udviskedes), och den framtida sociala identiteten för småbrukarfamiljens medlemmar blev allt mindre självklar.³⁵

Småbrukets tid är förbi, åtminstone i den form som behandlats här, men i landskapet spåren kvar. Inte minst i östra och mellersta Skåne finner man fortfarande många egnahemsområden längs vägarna, se fig. 11. De känns igen på att de är för små för att vara ordinära bondgårdar, samtidigt som de har både bonings- och ladugårdsbyggnader. De ligger ofta i rad längs ett vägstycke, liksom husmandskolonier i Danmark, men de är i regel inte lika enhetligt (ensartet) utformade. Ofta har de renoverats vid olika tider och i olika stil. De tillhör kanske inte agrarsamhällets mest anslående miljöer, men de är alla en del av den svenska landsbygdens 1900-tals-historia.

NOTER

1. Den danska husmansrörelsens historia och utveckling fram till dagens situation har studerats i flera arbeten av etnologen Gunnar Solvang, se speciellt: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*, Odense 1984 och; *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tillflyttere*, Viborg 1999.
2. Mats Morell: »Småbruken och deras jordbruksproduktion under 1910-talet och mellankrigstiden«, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35, 1998, s. 75.
3. Tomas Germundsson: *Landsbygdens egnahem. Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i sydsvenskt perspektiv*, Lund 1993, s. 18-19.
4. *Statens offentliga utredningar* (SOU) 1938:34, Den statliga egnahemsverksamheten. Betänkande med förslag avgivet av 1936 års egnahemsutredning, tabellbilaga.
5. Uppgifterna och citatet är hämtade från *Svensk Författningssamling* (SFS) 1904, nr 36.
6. Tomas Germundsson 1993 (se not 3), s. 80-94.
7. Olle Gellerman: *Staten och jordbruket 1867-1918*, Stockholm 1958.
8. En genomgång av dessa motiv finns i Germundsson 1993 (se not 3), s. 52-64, medan en mer omfattande behandling av svensk småbrukspolitik och bakgrunden till egnahemsverksamheten finns i Nils Edling: *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996.
9. *Betänkande af den utaf Kongl. Maj:t den 10 juli 1899 tillsatta egnahemskomitén*, del I-II. Stockholm 1901, s. 34.
10. *Betänkande* 1901 (se not 9), s. 14.
11. *Danmarks historie*, bind 12: De nye klasser, 1870-1913. København 1978, s. 113.
12. Ur Leonard Holmströms artikel »Egnahemsfrågan« i *Social Tidskrift*, årg. 2, nr. 4. 1902, sid. 109.
13. SFS 1904 (se not 5), nr 36.
14. Citerat i Solvang 1984 (se not 1), s. 19.
15. *Den svenska egnahemsrörelsen. Handbok utgifven av nationalföreningen mot emigrationen*, Stockholm 1915, s. 4-5.
16. Beloppen finns angivna i SOU 1938:34 (se not 4), s. 79 och 264.
17. Jens Möller: *Godsen och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund 1989.
18. Tomas Germundsson 1993 (se not 3), s.108-9.
19. Redovisningen grundar sig på material ur Egnahemsnämndens arkiv (serie A och F); Malmöhus län, Landsarkivet i Lund (LLA). En mer omfattande redovisning finns i Germundsson 1993 (se not 3).
20. Redovisningen grundar sig på material ur Egnahemsnämndens arkiv, (LLA), se not 19.
21. Redovisningen grundar sig på material ur Egnahemsnämndens arkiv, (LLA), se not 19.
22. L. Björlin: *Jordfrågan i svensk arbetarrörelse 1890-1920*, *Arbetarrörelsens årsbok* 1974. Stockholm.
23. *Svenska allmogehem*, utg. Gustaf Carlsson,. Stockholm, s. 16.

24. *Betänkande i egnahemsfrågan afgifvet den 14 oktober 1914 utaf de af chefen för Kungl. jordbruksdepartementet tillkallade sakkunnige, del I-II.* Stockholm 1914.
25. Jmf Kirsti Niskanen: *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering södermanlands län 1875-1935.* Stockholm 1995.
26. Jmf Mats Morell: »Småbruket, familj jordbruket och mekaniseringen. Aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk«, *Bonden i dikt och verklighet*, red. Bo Larsson, Stockholm 1993.
27. Jens Möller 1989 (se not 17).
28. Processen beskrivs i det följande och grundar sig på material ur Egnahemsnämndens arkiv, (LLA), se not 19.
29. *SOU* 1931:37, Betänkande med förslag rörande statlig hjälp åt vissa egnahemslantagare. avgivet av 1931 års egnahemsutredning. Stockholm.
30. Uttalandet återgivet hos Gunnar Hellström: *Jordbrukspolitik i industrisamhället, med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen.* Stockholm, s. 120.
31. Ludvig Nordström: *Lort-Sverige* (här nytryck, Sundsvall 1984, s. 159).
32. *SOU* 1938:34 (se not 4).
33. *SOU* 1938:34 (se not 4), bil C, citaten s. 586.
34. Tomas Germundsson: »Egnahem som småbruk. Den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall«, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35, 1998, s. 30-32.
35. Britt Liljewall: »Småbrukarnas självskrivna historier. Arbete och försörjning på småbruk runt sekelskiftet 1900«, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35, 1998, s. 68-71.

LITTERATUR

- Betänkande af den utaf Kongl. Maj:t den 10 juli 1899 tillsatta egnahemskomitén*, del I-II. Stockholm 1901.
- Betänkande i egnahemsfrågan afgifvet den 14 oktober 1914 utaf de af chefen för Kungl. jordbruksdepartementet tillkallade sakkunnige*, del I-II. Stockholm 1914.
- Björlin, L, 1974: Jordfrågan i svensk arbetarrörelse 1890-1920, i *Arbetarrörelsens årsbok* 1974, Stockholm.
- Carlsson, Gustaf, (utg.), 1909: *Svenska allmogehem*, Stockholm.
- Den svenska egnahemsrörelsen. Handbok utgifven av nationalföreningen mot emigrationen*, Stockholm 1915.
- Edling, Nils, 1996: *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm.
- Gellerman, Olle, 1958: *Staten och jordbruket 1867-1918*, Stockholm.
- Germundsson, Tomas, 1993: *Landsbygdens egnahem. Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i sydsvenskt perspektiv*, Lund.
- Germundsson, Tomas, 1998: Egnahem som småbruk. Den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35.

- Hellström, Gunnar, 1976: *Jordbrukspolitik i industrisamhället, med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen*. Stockholm.
- Holmström, Leonard, 1902: Egnahemsfrågan, i *Social Tidskrift*, årg. 2, nr. 4. 1902.
- Liljewall, Britt, 1998: Småbrukarnas självskrivna historier. Arbete och försörjning på småbruk runt sekelskiftet 1900, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35.
- Morell, Mats, 1993: Småbruket, familj jordbruket och mekaniseringen. Aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk, i Bo Larsson (red.): *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm.
- Morell, Mats, 1998: Småbruken och deras jordbruksproduktion under 1910-talet och mellankrigstiden, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 35.
- Möller, Jens, 1989: *Godsen och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund.
- Niskanen, Kirsti, 1995: *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering i Södermanlands län 1875-1935*. Stockholm.
- Nordström, Ludvig, 1938: *Lort-Sverige*. Nytryck: Sundsvall 1984.
- Solvang, Gunnar, 1984: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*, Odense.
- Solvang, Gunnar, 1999: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*, Viborg.
- Statens offentliga utredningar (SOU) 1931:37, Betänkande med förslag rörande statlig hjälp åt vissa egnahemsläntagare. Avgivet av 1931 års egnahemsutredning. Stockholm.
- Statens offentliga utredningar (SOU) 1938:34, Den statliga egnahemsverksamheten. Betänkande med förslag avgivet av 1936 års egnahemsutredning, Stockholm.

Hierarkier och sociala relationer på skånska gods

– några jämförande aspekter

Av Kerstin Sundberg

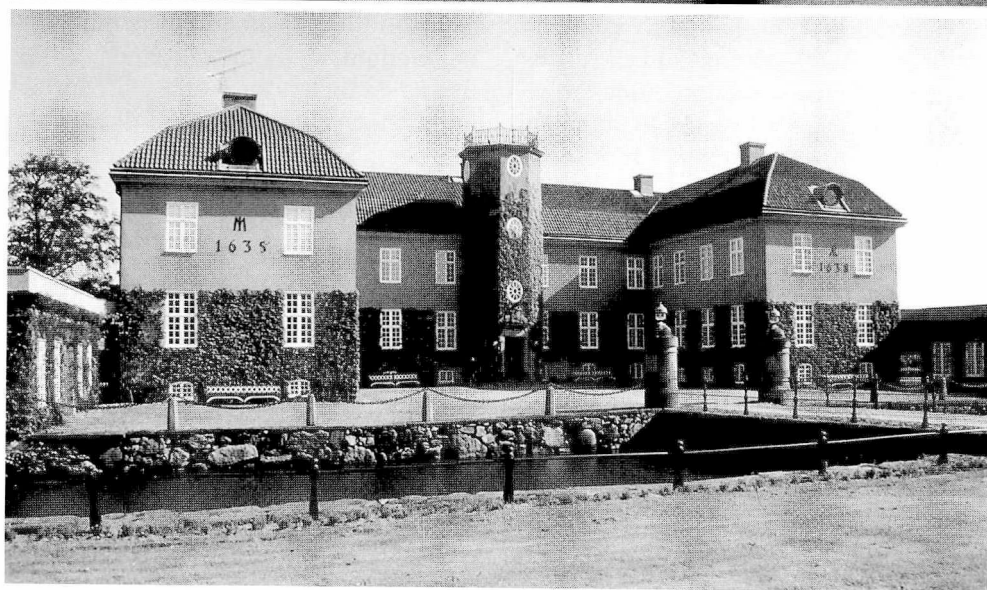
Agrara strukturer i Skåne – ett regionalt perspektiv

Betraktar man skånska gods i ett längre historiskt perspektiv brukar »danska« drag(*træk*), dvs. tydliga sociala och kulturella drag från den tid som Skåne tillhörde Danmark påtalas. Den rikliga förekomsten av slott och herresäten, »adelns« närvaro och dominans i det skånska landskapet skulle i sig kunna betraktas som ett danskt kulturarv. Under äldre tider, dominerades *jordägandet* (*besiddelsesforholdene*) i Skåne och i stora delar av Danmark av kungamakten, kyrkan och adeln. De självägande bönderna, som vid samma tid var en betydande grupp i Sverige, var i stort sett obetydlig i Skåne vid tiden för reformationen. Det existerade likartade agrara och sociala förhållanden

i Skåne och på de närmast belägna danska öarna: Själland, Falster, Lolland och Fyn. Även östliga delar av Jylland t.ex. Djursland uppvisade liknande drag.¹

Efter reformationen i Danmark (1536) ägde(skete) en accentuering av det adliga jordägandet rum i Skåne. Genom så kallade »mageskiften« byttes många stora och små jordegdomar. Den danska kungamakten drog in kyrko- och klosterjordar som byttes, förlänades eller såldes och hamnade slutligen i adlig ägo. Förändringarna innebar bl.a. att allt större jordarealer samlades på allt färre händer.² Århundradet, såg till följd av omstruktureringen av jordägandet många praktfulla »renässansslotts« framväxt i Skåne; samtidigt försvann medeltida mindre »hu-

Kerstin Sundberg (f. 1951), docent i historia vid Lunds universitet, har skrivit *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar* (doktorsavhandling 1993), och medverkade i den nordiska projektpublikationen, *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*. (2000) Hösten 2001 utkommer en jämförande studie med titeln *Stat, stormakt och säterier. Agrar-ekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet. 1500-1800*. Leder ett tvärvetenskapligt skånska projekt, *Människor Makt Modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid*.

Figur 1a og b. Vittskövle och Maltesholm. Vittskövle är ett av Skånes mest välbevarade renässansslott från 1500-talet. Delar av Vittskövle godsdomänen bröts ut i samband med att Maltesholm, vackert beläget på Linderödsåsen, anlades på 1630-talet. Foto, Jenny Nordström.

vudgårdar« och i vissa fall även hela landsbyar. Gamla strukturer utplånades eller förändrades kraftigt när det nya växte fram.³ För att förstå hur det nya kunde etableras måste ytterligare en pusselbit (Puslebrik) läggas på plats: Agrarkonjunkturen – det ekonomiska uppsvinget.

Den agrara produktionen fick ett uppsving under 1500-talets lopp. Ekonomin och de gynnsamma konjunkturen utgjorde förutsättningar en för skapandet av den nya tidens storgods som främst kännetecknat av expansiv bygghus och utökande (förökelse) av godsens jorddomäner. Den danska adelns ekonomiska intresse orienterades under 1500- och 1600-talen österut, där godsbildningar som Marsvinsholm, Krageholm, Maltesholm, Råbelöv och (Trolle)-Ljungby m.fl. expanderade.⁴ Utvecklingen i Skåne bör därtill sättas in i ett geografiskt utvidgat rum och i ett större ekonomiskt sammanhang. Det finns flera samband och likheter mellan utvecklingen i Skåne och utvecklingen i *södra Östersjöområdet* dvs. det geografiska rum och den region som både Skåne och de östliga delarna av Danmark hade nära förbindelser med på den tiden.

Det ekonomiska uppsvinget för spannmåls- (korn) och animalieproduktionen berodde på en förskjutning av den nya tidens »världsekonomiska« system, från Medelhavsområdet till Atlantkusten. Dessa två dimensioner, *konjunkturen* och *rum-*

met, hänger samman. Den norra Atlantkusten med de starkt expanderande ekonomierna, Holland och Storbritannien, tävlade om huvudrollen i den nya världsekonomin, och utgjorde verkliga »metropoler« för handel och utveckling. De tidigt urbaniserade ekonomierna vid norra Atlantkusten importerade i allt högre utsträckning råvaror, främst spannmål och animalier, från regioner vid Östersjöns stränder: Estland, Lettland, Livland, Polen-Litauen, Preussen, Pommern, Mecklenburg, Holstein, Schleswig, Sønderjylland, Fyn, Lolland, Falster, Själland och Skåne. Alla dessa regioner drogs in i »världsekonomin« om än i olika roller beroende på sin centrala eller perifera position.

Uppsvingets betydelse för »periferin« har övertygande tydligt i ett efterhandsperspektiv och med facit i hand, beskrivits av historiker som Immanuel Wallerstein, Robert Brenner och Fernand Braudel.⁵ Men även dåtidens diplomater och sändebud omvittnade förändringarna och de konsekvenser dessa förde med sig. En samtida betraktare, det tysk-romerske sändebudet Maximilian Transsilvan, rapporterade år 1534 till Nederländernas regent att kungariket Polens lyckosamma utveckling berodde på den omfattande spannmålshandeln över Östersjön. Framförallt betonade han staden Danzigs stora vinster (fortjenester). Maximilian Transsilvan hade i Polen iakttagit att de stora herrarnas goda

möjligheter att frakta stora kvantiteter spannmål till utskeppningshamnarna hade inneburit att de blivit förmögna. På floden Wisla upp till Danzig konstaterade han att trafiken var livlig. »Ty tidigare visste de inte vad de skulle göra med sin spannmål och lät jorden ligga i träda, och Danzig som förr bara var en by, är nu den mäktigaste och rikaste staden i hela Östersjön.«⁶ Detta är bara ett av många exempel på omnämnanden av den livliga trafiken av fartyg som fraktade stora mängder spannmål över Östersjön till marknaden i väst. Den holländska marknaden efterfrågade agrara råvaror och det var inte bara regioner långt österut i Baltikum och Polen-Litauen som påverkades utan även norra Tyskland, Danmark och Skåne.

En nödvändig förutsättning för att kunna expandera den agrara produktionen var tillgång till lämpliga odlingsarealer med bra jordmån. Det var på de goda jordarna produktionen av spannmål snabbt kunde expanderas och bli lönsam. Där jordmånen var mindre god, fordrades tillgång till större arealer, men framförallt lades en större vikt vid animalieproduktion. Genom utvecklande av fåravel med anläggande av schäferier, och genom satsningar på uppfödning av ollonsvin kunde en mer begränsad eller utebliven vinst från spannmålsproduktion kompenseras. Storgodsens produktion under det ekonomiska uppsvinget balanse-
rade och kombinerade dessa två

agrara grenar, spannmål och animalier, allteftersom olika förutsättningar fanns att tillgå i olika regioner.⁷

Till de grundläggande förutsättningarna för en expanderande storgodsdrift hörde också tillgång på arbetskraft. Förfogandet över arbetsfolk varierade avsevärt och vissa områden i Östersjöregionen, t.ex. Mecklenburg, hade varit hårt drabbad av den senmedeltida agrarkrisen med vikande befolkningsutveckling och ödelagda byar. Många av de storgods som växte fram och expanderade under 1500-talet i norra Tyskland, lade under sig ödelagda gårdar och jordar. Till en början var det ett stort problem att få dessa i bruk då arbetskraft saknades. Det finns ett samband mellan den expanderande ekonomin i västs behov av ökad agrar produktion och ett bindande av arbetskraften vid gårdar och storgods i öst. De sociala förhållanden som generellt har betecknats som »den andra livegenskapen« har sin bakgrund i uppsvinget för storgodsens agrara produktion, och den följde i spåren efter den senmedeltida krisen då bristen på arbetsfolk blev ett problem.⁸ Förhållandena var emellertid olika och det har visat sig vid en närmare betraktelse att genomförandet av livegenskapen, dess hårda tillämpning, varierade även i södra Östersjöområdet, alltifrån den relativt milda form som det danska »vornedskabet« innebar för bönderna, till den mycket hårda livegenskap som praktiserades i Ostpreussen.⁹ Jordä-

garstrukturen var inte heller likartad i hela regionen öster om Elbe; i det polska området längs med Wislaflodens dalgång och i deltaområdet var en stor del av bondebefolkningen självvägande. Adelsgodsen var följaktligen inte dominerande där.

Adelsgodsen var inte heller helt dominerande i hela Skåne men de strävade efter att lägga under sig många gårdar i de socknar där huvudgårdarna var belägna. Antalet insockne frälsebönder ökade väsentligt under 1500- och 1600-talen. De skånska godsbönderna var genom kontrakt bundna till sina gårdar. Deras arbetsplikt, det så kallade hoveriet, betraktades som en av herremannens »herligheder«. ¹⁰ Antalet dagsverken var under den danska tiden inte reglerade i lag, och de kunde utkrävas efter godsherrens behov, men inte som en obegränsad tillgång för godsherren. Det är troligt att diskussioner om sedvänjor och andra på förnuft baserade resonemang om gårdarnas bärkraft fördes när dagsverken och annat arbete utkrävdes av frälsebönderna. Det förefaller rimligt att försöka nyansera en schablonartad bild av det tunga och oregrulerade hoveriet under den gamla dansktiden. Nyligen genomförda godsstudier visar bl.a. att antalet utkrävda dagsverken ökade väsentligt när den agrara produktionen expanderade från slutet av 1700-talet och framåt i tiden under »den agrara revolutionen«. ¹¹ Flera undersökningar visar att böndernas dagsverksplikt i

praktiken varierade i hela det vidgade storgodsområdet, södra Östersjöområdet och Baltikum. ¹²

Jämförande studier om storgodsens utveckling i regionen visar dock att de sociala och ekonomiska villkoren i grunden var likartade. Den skånske frälsebonden levde under förhållanden och levnadsbetingelser som påminde om de som bönderna på de danska och tyska godsen levde under. ¹³ Det finns även andra drag i godsmiljöerna som vittnar om samhörigheter och influenser i södra Östersjöregionen.

Det skånska godset – en hierarkisk social miljö

Vid undersökningar av godsmiljöernas inre organisation och sociala relationsmönster kan flera gemensamma drag blottläggas. När Brita Stjernswärd beskrev skånskt herrgårdsliv under mitten av 1900-talet konstaterade hon att traditioner och herrgårdskultur från äldre tider fortfarande levde kvar. Vid en utställning på Nordiska museet, »Hem och arbete«, år 1936 illustrerades herrgårdssamhället på en affisch. Den visar ett hierarkiskt samhälle i miniatyr där affischtexten berättar att »Herrgårdarna voro suveränt styrda samhällen med självhushållning. Den moderna utvecklingen har omöjliggjort denna levnadsform och försvårat utnyttjandet av de gamla anläggningarna.« ¹⁴ Den sociala hierarkin inom godssamhällena beskrevs i detta sammanhang schematiskt som

ett vertikalt hierarkiskt system. Bilden av en maktens pyramid framkallades effektivt och skillnaderna mellan de olika sociala skikten såg väl avgränsade ut. Människorna längst ner i pyramidens bas dvs. torpare och arrendebönder, var schablonartat tecknade medan detaljrikenheten blir allt högre längre upp i pyramiden.

Istället för att beskriva godssamhällena som en pyramid kan det sociala mönstret även illustreras med cirklar, där en inre cirkel bildar en kärna i kontakt med lager av yttre och mer perifera cirklar. Båda modellerna, pyramiden och cirkelarna, kan sägas uttrycka maktrelationer, men den sistnämnda förefaller vara mer tänjbar. Cirkelarna kan skära in i varandra på olika sätt. Det intressanta är att inte enbart markera den distans (cirkelarnas linjer) som fanns mellan olika grupper i godsmiljöerna utan snarare att penetrera vilka kontakter och förbindelser som fanns mellan olika grupper och personer, hur cirkelarna var inflettade i varandra och hur de åtskiljande linjerna i praktiken suddades ut.

Uppenbart är att godsägaren med familj och det utvidgade gårdshushållet tillhörde en inre krets i godsmiljön. Med det utvidgade gårdshushållet avses här personer som var kammartjänare, barnjungfrur, betjänter, städerskor osv. I en andra yttre cirkel fanns personer med helt centrala och betydelsefulla funktioner för produktion och ekonomi på godset. Det är i denna grupp vi fin-

ner förvaltare, inspektorer, bokhållare, rättare, hantverkare av olika slag, skogsvaktare och jägmästare m.fl. Dessa personer med nyckelroller för produktionen i godsmiljöerna kan ses som viktiga *förmedlare* och *mellanhänder*, mellan den inre kärnan godsherrskapet och de som befann sig i de yttre cirkelarna: arrendebönder, dagsverkstorpore, arbetsfolk, gamla, fattiga och sjuka. Ytterligare en förmedlande social länk inom godsens var kyrkan och prästen. Många av godsens i Skåne innehade patronatsrättigheter vilket innebar att godsherren bl.a. hade rätt att utse präst i församlingen. Den sociala funktion som kyrkan spelade var stor, såväl prästen som klockaren (deggen) hade en betydande roll som uppföstrare, förmedlare av information och konfliktlösare.¹⁵

I takt med att produktion expanderade utökades också hushållet. De arbetsledande funktionerna blev över tid allt viktigare, då gruppen av torpare och arrendebönder lades in under storgodsens. Det var heller inte ovanligt att godsherrskapet var frånvarande under långa perioder eller helt och hållet. Godsens var då utarrenderade eller sköttes av anställda förvaltare och inspektorer. I internationell forskning har *förvaltningen* av godsens diskuterats, dels dess samband med spannmålsekonomin expansion då det har varit tydligt att en godsförvaltning på distans, genom omfattande instruktioner växt fram, dels betydelsen av de olika formerna

Figur 2. Patronatskyrkan vid Trolle-Ljungby ligger näst indtill vägg i vägg med huvudbyggnaden. Foto, Kerstin Sundberg.

av förvaltning och ledarskap som började att praktiseras. För baltiska och litauiska gods har godsförvaltning genom instruktioner av olika slag påtalats.¹⁶ Dessutom har förvalterskap setts som en del av utvecklandet av en webersk byråkratisk förvaltnings »kanon«.¹⁷ I den tyska debatten har olika slag av ledarskap i termer av *närvarande* respektive *frånvarande* godsherrskap analyserats. Det har påvisats att även den ofta frånvarande godsherren strävade efter en noggrann kontroll över sina underlydande. Husordningen skulle vara lika god oavsett om

godsherren var hemma eller ej. Instruktionerna var i det sammanhanget ett viktigt styrande instrument. *Makt* kunde dessutom markeras tydligare genom att inte delta och på så sätt distansera sig från det vardagliga sociala livet.¹⁸ Vidare har kvinnors godsherrskap, *matriarkala godsherrskap*, diskuterats i flera fall som både utpräglat socialt och intensivt närvarande. Karaktäristiskt för det moderliga herrskapet var beredskapen att alltid värna de egna bönderna, att ingripa i konflikter mellan bönder till förmån för sina egna bönder, att genomföra innovationer i den

agrara driften, att uppfostra sina underlydande bl.a. genom att bygga skolor.¹⁹

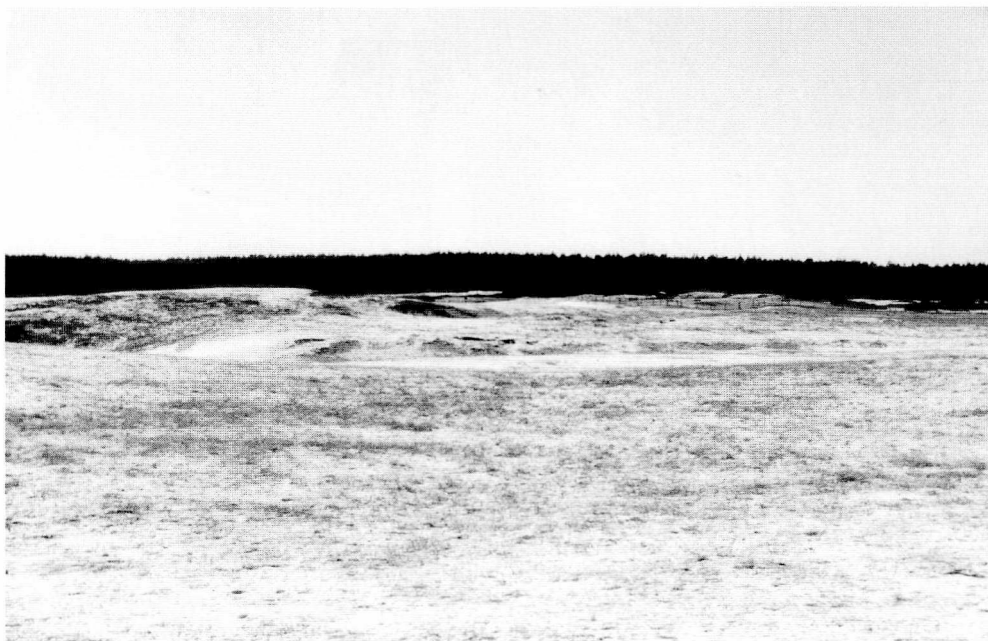
Det är om ledarskap och de förmedlande rollerna inom godssamhällena som en del av de handlingar och dokument som återfinns i godsarkiven kan berätta. Några av de källor som här avses är bl.a. kontrakt av olika slag, instruktioner för inspektorer och arbetsledare och rättsliga dokument. Det är naturligtvis viktigt att notera den skillnad som kan ha funnits mellan vad som står i kontrakt och instruktioner och hur arbetet i praktiken bedrevs. Skillnaden kan givetvis ha varit stor mellan normer och realiteter. Instruktioner och kontrakt stipulerar ändå förpliktelser, återspeglar synsätt och attityder och kan på så vis ge kunskap, medan de rättsliga dokumenten återspeglar mer direkt *händelser* som ägt rum och hur konflikter har klarats ut. Även attityder återspeglas i konfliktlösningen i rätten.

Några av de vanligast förekommande anställda vid skånska gods som Vittskövle och Trolle-Ljungby från 1500-talet och framåt i tiden var inspektör/befallningsman och ladufogde. Ofta fanns även en trädgårdsmästare anställd. Det kan även noteras att antalet anställda ökade successivt och vid 1700-talets slut var det inte ovanligt att anställda med direkt betydelse för godsets agrara produktion uppgick till 15-20 personer. Till detta antal ska läggas det utvidgade gårdshushållet, den inre

cirkeln med betjänter, kammarpigor, husor m.fl.²⁰ Inspektorn som även kallades tillsynsman eller befallningsman spelade en helt central roll för överinseende, förvaltning och skötsel av herrgården. I en instruktion från år 1821 för tillsyningsmannen för en mindre herrgård i Skåne, Esperöd, beläget i Kivik på Österlen, står följande stadgat i dess första paragraf:

§ 1 Tillsyningsmannen med hvad titel som helst, åligger att vara nykter, trogen, pålitelig och oförtruten, att å sin husbondes vägnar bevaka gårdens bästa, i synnerhet att bestyra den yttre hushållningen, noga vaka öfver tjänstehjonens tillbörliga förhållanden. Öfvervara allt hvad som utvändes förrättas, samt med sin tillsyn följa dagsverkares arbeten, och den ofrid och skada, som möjligen genom vanartigt folk, dåliga grannar, eller genom deras kreaturs åvärkan, kunna hända.²¹

Esperöd var en mindre herrgård men även där var tillsyn och arbetsledning viktiga funktioner för gårdens skötsel. Samma sak gällde på de större godsen i Skåne. Här ska i första hand intresse riktas mot mellanhänder som inspektorer, trädgårdsmästare, ladufogdar, skogvaktare, forst- och senare jägmästare med exempel från ett antal skånska gods bl.a. Trolle-Ljungby, Vittskövle och Trolleholm. Genom att lyfta fram

Figur 3. Under 1700-tallet planterades skog för att motverka jorderosion och sandflykt. Omfattande skogsåverkan hade bl.a. skett på godsets skogar ute på Landön. Foto, Kerstin Sundberg.

några exempel vill jag åskådliggöra det sociala relationsmönstret. Vilken anknytning och närhet till lokalsamhället hade personer i arbetsledande funktioner av olika slag? Vad innebar varierande kontakt och närhet med godsets olika befolkningsgrupper för det sociala klimatet?

Trolle-Ljungby gård i nordöstra Skåne, Villands härad

Det sociala relationerna vid Trolle-Ljungby gård återspeglas i en rad av de konflikter om olika slag av resursutnyttjande, framförallt om skogs-

tillgångar, som förekom under 1700-talets första hälft. Det var ofta gårdens inspektör Jonas Höök, som var av tysk härstamning, agerade i olika sammanhang. Han författade skrivelser om fridlysningar av olika skogsområden och utmarker. Höök stämde tid efter annan frälsebönder och gatehusmän vid gården till Villands häradsting. Bönderna fick ofta påföljder i form av bötesbelopp och blev även skyldiga att återplantera träd om brottet var rubricerat som olovlig skogsåverkan. En del av böterna gick också direkt till Jonas

Figur 4. Porthus vid Trolle-Ljungby. Distans markerades ofta med fysiska medel genom klaffbroar och vallgravar. Porthus och vallgrav fungerar här både fysiskt och socialt åtskiljade. Hit men icke längre. Foto, Kerstin Sundberg.

Höök som ersättning för dennes expenser i samband med tingsförhandlingarna.²² Under 1700-talet blev det allt vanligare att anställa särskilda »skogvaktare« som fick i uppdrag att skydda skogar och utmarker mot olovligt nyttjande av olika slag. Skogvaktaren gjordes ansvarig för åverkan och skador på skogen, och i skogvaktarkontrakten anges skyldigheter som att själv erlægga böterna om inte skogstjuvarna kan gripas. Skogvaktare Sven Hansson skyldigheter formuleras i kontraktet på följande sätt:

Till skogvaktare på Grödbyskog antages härigenom förra husmannen Sven Hansson hvars åligger

de skyldighet blifver att jemte en anständig vandel visa sitt herrskap lydnad och trohet uti alt hvad honom af herrskapet eller genom dess betjäning anbefalles – samt hafva noga tillsyn att ingen oloflig åverkan sker hvarken på Ljungbys eller Årups skogar, utan blifver han själv ansvarig och till böter skyldig efter skogsförordningen såsom den [han] sjelf åverkad å förödande skogar därest han ej visa hvilken på densamma föröfvat.²³

I marginalen har antecknats att detta gäller så länge han innehar skogvaktaretjänsten. Därefter följer de rättigheter och förmåner som

uppdraget som skogvaktare innebär. »Häremot upplåtes, det redan afvista jordstycket som han äger att upodla och infreda, samt därstädes sig uppföra nödiga husbyggnader ...«²⁴ Om Sven Hansson uppfyller sina förpliktelser är han »om en säker besittning förvissad« dock har herrskapet förbehållit sig rätten till uppsägning efter tjänstehjonsstadgan.²⁵

Liknande kontrakt upprättades för skogvaktaren Nils Nilsson i Gualöv, år 1816. Han ska vakta skogen, och betala böter enligt skogsordningen om åverkan sker. Hans förmåner var att få ta i besittning en bit mark där han hade rätt att uppföra husbyggnader och att genom inhägnad freda marken. En »säker« besittning erhöles men med förbehållna rättigheter å ömse sidor att säga upp kontraktet, enligt tjänstehjonsstadgan.²⁶ Skogvaktaren Sven Jansson fick kontrakt för att vakta Västana och Klagstorps skogar, lydande under Trolle-Ljungby frälsehemmans skogar. Han fick ett litet jordstycke i Västana skog, att uppodla och bebygga. Byggnaderna kom att tillhöra Sven Jansson som hade rätt att ta dessa med sig vid eventuell flyttning, om kontraktet sades upp.²⁷ Ett skogvaktarekontrakt har år 1813 upprättats för åbon på gatehuset nr 31. Det är Sven Risberg som får uppdraget att vakta Fjelkinge skogar, och därmed bli skogvaktare. I marginalen har tjugo år senare, år 1834, följande antecknats:

sedan det visat sig att skogvaktare Sven Risbergs änka ej förmår freda furuplanteringen från obehöriga tillgrepp och saknaden av en ändamålsenligare tillsyn inom kort skall bereda Herrskapet att på skälig [grund] /.../är bemälda enka den 16 maj tillsagd att den 24 nästkommande oktober afträda som skogvaktare.²⁸

Änkan har alltså inte klarat av att vakta skogen på ett för godset tillfredsställande sätt. När nya skogvaktare rekryterades till Trolle-Ljungby gårds ägor framgick det tydligt i kontraktet vad herrskapet förväntade sig. »Till skogvaktare över (Trolle)-Ljungby så kallade Björke med flera skogbeväxta ställen inom västra Ljungby bys område, antages härigenom istället för förra skogvaktaren Jona Larsson vilken förklarat sig vara p.g.a. sjuklighet oförmögen att inneha tjänsten.« Det är hans son, drängen Pehr Jonasson, som istället ska ta över tjänsten som skogvaktare. Skyldigheterna var följande:

1. Att alltid föra ett anständigt leverne, visa lydnad och trohet i allt vad honom av herrskapet, eller å dess vägnar anbefalles.
2. Att ordentligt vaka över att ingen olovlig skogsåverkan sker på herrskapets ovan nämnda ägor. Om han inte kan bestyrka vilken som åverkat ska han själv ikläda sig ansvaret för den åverkan som skett.

3. Att underhålla det med tjänsten åtföljande huset med tillhörande jord och gärdesgårdar i försvarligt skick, samt betala årliga räntan enligt jordebokens uppgifter och i rätt tid.
4. Att inte tillåta någon främmande person att flytta in eller uppehålla sig, varken för längre eller kortare tid.²⁹

Konflikter har uppenbarligen uppstått om skogen. På 1700-talet strävar man efter att fridlysa och freda skogen genom förbud och genom att döma och bötfälla enligt 1664 års skogsordning. Mot slutet av 1700-talet och under 1800-talets första hälft har det blivit allt vanligare att anställa skogsvaktare. Dessa har rekryterats från allmogens breda lager av gatehusmän och drängar, och de har getts förmånen (har fået fortrin) att få bosätta sig i sitt skogsområde. De har givits ansvar för att hindra skogsåverkan, och om de inte lyckats få tag på »skogstjuvar«, själva blivit skyldiga att betala böter för den åverkan som eventuellt hade ägt rum. En slags egen inre kontroll har skapats inom godssamhället när frälsebönder och deras söner mot särskilda förmåner ska upprätthålla ordningen i skogarna.³⁰

Innehavare av skogsvaktarkontrakt kan betraktas som ett skikt (lag) av mellanhänder på lägre nivå. Det förekom även speciella arrendekontrakt (forpagtningskontrakter) för trädgårdar, som hörde till de un-

derliggande mindre sätesgårdarna under Trolle-Ljungby. Att få teckna sådana kontrakt kan på samma sätt ha inneburit ett förtroende och socialt avancemang. Min tolkning av godsmiljön är att kontakterna mellan de olika grupperna är sammanflätad, och att de förekom en social rörlighet (mobilitet) inom systemet. Den sociala kompetensen var mycket viktig när man rekryterade personer som skulle fylla en kontrollerande funktion. I en del fall kan man direkt ur handlingarna utläsa att problem uppstod med att få bönder och arbetsfolk att lyda och underställa sig t.ex. ladufogdens eller inspektorns krav. Hot (trussel) om »fängelse« på Trolle-Ljungby gård förekom.³¹ För att undvika alltför hårda konflikter, var det troligen effektivt med rekrytering av hjälpledare och övervakare, mellanhänder på lägre nivå, som rekryterades ur godsbefolkningens bredare lager.

Exempel på konfliktlösning vid häradstinget

Konflikter uppstod inte bara inom godssamhället. Det var vanligt med tvister med andra herrars bönder. En schism där böndernas röster hörs tydligt gäller ett fall mellan frälsebönder på Trolle-Ljungby gård och Listers häradshövding Johannes Schaey. Vid ett extraordinarie ting på Listers häradsting har rätten behandlat en »tvistig sak« mellan baron Sten Coyet från Trolle-Ljungby å ena sidan och häradshövdingen, den

ädla och lagfarna, Johannes Schaey å den andra sidan. Saken gäller rätten till att hålla ollonsvin på de fruktbara skogar, som bägge dessa parter äga såsom »sammangränsande». Det gällde också rätten att uppbära en ollongäld. Frälsebönderna har nämligen förlorat ett antal ollonsvin som häradshövdingen lagt beslag på och sedan dessutom låtit avliva, skjutit. Rätten strävar efter att uppnå en förlikning i fallet och att fastlägga vad som ska gälla i fortsättningen. Ett förslag som presenteras är att frälseböndernas svin i fortsättningen ska vara tydligt brännmärkta med S. C. (Sten Coyet). Likaså ska bönderna få ersättning för sina uteblivna inkomster av det fläsk som de förlorat p.g.a. häradshövdingens agerande. En uppgörelse som träffas över böndernas huvuden framträder tydligt när parterna, Coyet och Schaey, efter »privat conference» och inför tingsrätten medger sitt godkännande av en förlikning. Förlikningen omtalas av de båda att ha möjliggjorts »för gammal vänskaps skull». Bönderna tillfrågas också om de är nöjda med förlikningen. De uttalar dock tydligt sitt missnöje angående de föreslagna ersättningarna för fläsket. Missnöjet motiverades med att det hade varit ett mycket gynnsamt (givtigt) »ollonår». De skjutna svinen var välgödda och bönderna åberopar (påberåber sig) att ersättningen borde vara betydligt högre. Rätten beslutar dock om den föreslagna förlikningen.³²

Den här typen av konflikt mellan godsherrar eller mellan överhetspersoner, där det är böndernas konkreta resursutnyttjande saken egentligen gäller, var inte ovanliga. Liknande exempel från Häringegodset på Södertörn några mil söder om Stockholm, har redovisats (er blevet påvist) tidigare.³³ Intressant är att både likartade konflikter och snarlika beteenden förekom också på andra håll i Östersjöområdet. Otto Ulbricht påpekar att fogden på Vindeby gods i Schleswig bedrev en egen luckrativ handel med inköp av unga svin, som utfordrades i ollonskogarna. Fogden, i detta fall Claus Paulsen, utnyttjade sina särskilda rättigheter att hålla ollonsvin. »Og måske også de muligheder for indflydelse og manipulation, som hans fogederhverv gav ham. Således fik han del i tidens fordelagtige agrarkonjunktur, nærmere bestemt i de stigende kødpriser.»³⁴

Speglade mot en gynnsam agrarkonjunktur för animalier förefaller det inte alls förvånande att konflikter uppkommit om nyttjandet av goda ollonskogar. De var inte ovanliga i Mecklenburg under första hälften av 1700-talet och särskilt intensivt pågick de på 1730-talet. Stridigheterna gällde framförallt skogsmarker, men även nyttjande av betesmarker och ängar. Ett liknande exempel från godset Galenbeck har beskrivits av Axel Lubinski. Kampen om byarnas resurser ledde till våldsamma konflikter. I Lubinskis exem-

pel utspelades en konflikt mellan fem bönder som tillhörde fänriken Hans Friedrich von Rieben på godset Galenbeck och tre andra bönder som tillhörde adelsmannen Heinrich August von Rieben på godset Schönhausen. De ansåg sig alla inneha rättigheterna till de omstridda tillgångarna, ollonskogarna. Dessutom drogs två torpare som brukade kyrkohemman in i konflikten. Som bosättare och invånare kunde de göra anspråk på nyttjanderättigheter.³⁵ Intressant i detta sammanhang är hur, och i vilken mån, godsherrarna kunde genomdriva rättigheterna för sina bönder. Konflikten kulminerade när Schönhausens bönder helt enkelt sköt åtta svin som tillhörde prästens torpare. I den argumentation som följde anförde båda herrarna von Rieben att nyttjandet tillhörde en av deras härligheter: »Herrlichkeit des Lehnsmanne«. Ett tydligt drag i den adliga självförståelsen och argumentationen inför rätten var just åberopandet (påberåbelsen) av de urgamla adliga privilegierna och härligheterna. Men av taktiska skäl (grunde) kunde man också dra in byarnas traditionella normer och rättigheter om det passade, och det gjorde det i detta fall. De åberopade nämligen också sina bondbyars rättigheter att hålla svin på skogen, och detta mot kyrkans båda torpare som uppenbarligen hade mer diffusa rättigheter.³⁶ Lubinski menar att den här typen av konflikter var mer eller mindre självklara (selvfølgelig), när intrång sked-

de över områden vars territorier och revir inte var definitivt avgränsade, och naturligtvis även när man medvetet överträdde fastlagda gränser.

Reflexioner om de sociala relationerna

Det sociala relationerna kan avläsas i sättet att hantera de konflikter som uppstått tid efter annan på herrgårdarna i regionen. Här har endast några exempel diskuterats mer ingående. Flera fall från Trolle-Ljungby gård, vittnar om flera mycket tydliga resurskonflikter mellan å ena sidan herrgården och å andra sidan underlydande åboar, gatehusmän och andra brukare. De sociala sammanhang som också kommer fram i konflikterna om skog och mark, är ganska entydiga. Godsets ledning försöker vid flera tillfällen komma till rätta med de underlydandes sätt att utnyttja resurserna. Både bönder på godsets landbogårdar och befolkningen i gatehusen, alltså olika sociala grupper inom godset, berördes. Konflikter uppstod även mellan godsägare om de underlydande böndernas rättigheter. Att det matriarkala ledarskapet, så ofta innebar inblandning i och rättsliga konflikter för sina bönders beskydd kan ha berott på ett större ifrågasättande av de kvinnliga godsägarnas auktoritet.

Stävjandet av landbors och gatehusfolket kultur, deras bruk och resursutnyttjande bör också ses mot utvecklingen av herrgårdens egna resurser. Från slutet av 1600-talet

och framåt i tiden ägde en konsolidering av gården rum. Utvecklingen på 1700-talet är särskilt intressant bl.a. för att godsherre Sten Coyet ofta var närvarande. Han har skrivit en rad skrivelser med olika förhållningsorder i såväl stora som små frågor. Samtidigt växer en ny struktur med t.ex. skogsvaktare fram vilket innebär en ökad kontroll av godsets domäner. Huruvida (hvorvidt) den sociala och kulturella distansen ökade genom att godsets organisation blir tydligare under 1700-talets lopp, genom att allt fler kontrollerande funktioner skapats såsom anställda skogsvaktare, är en intressant problematik. Det är värt att notera att det ofta var gatehusmän, torpare, torpare söner och åboars söner och drängar som rekryterades till dessa skogsvaktartjänster. De hade förmodligen mycket god kontakt med allmogen och de underlydande och fungerade som förmedlande länkar. Kanske bidrog de till att de sociala och kulturella klyftorna snarare minskade än ökade. Ett självkontrollerande system skapades. Däremot verkar inte gårdens inspektorer ha haft samma folkliga förankring. Inspektörernas efternamn Sevelius, Melbin och Höök, samt det faktum att de disponerade de små underliggande säterierna, kan tolkas i en annan och mer hierarkisk riktning när det gäller Trolle-Ljungby. Även på Vittskövle och Dybeck förekom tyska inspektorer och förvaltare.³⁷ Låt oss gå vidare och se på ytterligare ett stort gods i

Skåne, Trolleholm. Även här kommer det sociala mönstret speglas genom det ökade intresset för skogshushållning.

Trolleholms gods i Mellanskåne, Onsjö härad

Vid Trolleholm utvecklade man skogsbruket genom att skapa nya skogshushållningsplaner. En av de första upprättades av den tyske överjägmästaren I. H. Ebert år 1838.³⁸ Planen är författad omväxlande på det tyska respektive svenska språket. Dess huvudrubrik lyder: *Beskrifning hushållningsplan och naturlafkastnings utrönande för samtliga till Fidei Commissgodset Trolleholm hörande Skogar*. Hushållningsplanen innehåller omfattande beskrivningar av tillgångar av skog både i »planterhagar» och beteshagar. Skötseln av skogen som beskrivs på ett detaljerat sätt och rymmer många aspekter. Några återkommande frågor handlar om skogsåverkan och »fredningen» dvs. hur man ska skydda ung skog framförallt från kreaturens förödande inverkan. Skötseln av skogen genom skydd mot skogsbrand behandlas också. Det påtalas i planen hur viktigt det är »med dugliga vaksamma och trogna skogsbetjänter, då odugeliga skogsbetjänter alltid äro att anse som första och största hindret för en god skogshushållning». (min kursiv) Det är nämligen så att »de angifna hushållsreglerna är dock samtliga af det slag att de förutsätta inga synnerliga konstfärdigheter och

andan av desamma äfven av en ny begynnare av detta fack som ej är egentelig skogskarl till yrket (af profession), om han endast har sundt förstånd och god vilja, kan då lätt begripa och använda den.«

När det gällde skogsbetjäningens lön skulle det för tjänsten vara av stor nytta om huvuddelen inte bestod av »vidlyftiga länderier eller bostäl- len emedan genom deras omedelbara förvaltning ganska mycket tid för skogstjänsten går förlorad«. Det mest rationella och ändamålsenliga (formålstjenlige) enligt jägmästare Eberts förslag var följande:

1. Fri boning, om möjligt mitt i skogs- området.
2. Erhållande i natura av behövlig ved.
3. Erhållande in natura av säd.
4. Behövliga jordstycken för odlande av köksväxter och till några kors underhåll.
5. Några kontanter, penningar, för att kunna anskaffa nödvändiga köpmannavaror, då och då.
6. Av skogspenning i straffen kanske tredjedelen (som hittills öfverallt ansett såsom det säkraste bevar- ingsmedel mot skogstillgrepp).
7. Av jakten fastställda skottpengar, som ersättning för gevär, krut och hagel.

Eberts avslutande kommentar är upplysande och hans motivering till förslaget lyder: med ungefär på detta sätt sammansatt lön kan en skogsbe-

tjänt leva gott och förestå sin tjänst med »lust och ifver«, och bli oberoende av lantfolket, och »nödgas därigenom aldrig att till säkerhet för sitt underhåll taga sin tillflykt till orätt- mätiga medel«. Här poängteras således att det är viktigt att skogsvaktaren är oberoende av traktens bönder och lantbefolkning, och kan motstå eventuella »mutor« (bestikkelse), oegentligheter och andra tveksamma (tvivlsomme) överenskommelser.

Till skogshushållningsplanen finns också från år 1840 ett »Utkast till Skogsordning jemte Instruktion för Egendomens Inspektor såsom Uppsyningsman öfver fideikommiss godset Trolleholms Skogar.« Instruktionen består av 52 olika punkter och finns i en tysk/svensk version författad av överjägmästare I. H. Ebert och en svensk version författad av greve Gustaf Trolle Bonde.³⁹ Inledningsvis klargörs den hierarkiska ordningen tydligt. Den första paragrafen anger nämligen att godsets inspektor står i sin egenskap som »Skogsuppsyningsman« närmast under Öfver Skogsuppsyningsmannen; men är skogsvaktarens och skogsarbetarens förman. (Öfver Skogsuppsyningsman var i detta fall I. H. Ebert.) Inspektorn är skyldig att varje månad rapportera till herrskapet om skogsplanen har försummats (er blevet for- sømt) och om skogsvaktares och andras förseelser. Skogspolisen, skogsvaktarens och arrendatorernas skyldigheter enligt deras kontrakt påtalas. Skogsvaktarna är skyldiga att till

inspektorn varje månad troget anmäla allt »skogsofog« (skovuvæsen) och alla »skogstjufnader« (skovtyverier) som har upptäckts. Samma förpliktelser gäller för arrendatorerna. En arrendator som upprepade gånger gjort åverkan (hærværk) på skogen mister sitt arrende. Inspektorn uppmanas också att vara sträng mot sina underlydande och se till att de följer föreskrifterna i skogsplanen. »Otidig skonsamhet skulle vid sådant tillfälle hafva svåra följder för Inspektorn själf«. Den avslutande paragrafen nr 51 inskräper att inspektorn aldrig varken omedelbart eller medelbart får ta emot »skänker« eller några former av belöningar. Det är strängeligen förbjudet och vid upprepade (gentagne) förseelser leder det till avsked. Instruktionsen som är upplagd i 51 paragrafer innehåller för övrigt uttömmande beskrifningar av utstämpling av träd, avverkning, användande av timmer, skogsåverkan, fredning från kreatur, vilka grupper som har rätt till torvtäkt (tørveskær), m.m. Instruktionsen ger en utomordentligt detaljerad bild av hur man tänkte sig att en förbättrad skogsskötseln skulle förverkligas på Trolleholm.

Det allmänna tillståndet för skogsbruket och skogshushållningen har också beskrivits i en rad artiklar publicerade i skogshushållningssällskapets tidskrift på 1870- och 80-talen.⁴⁰ Där har tillgångar och åtgärder (midler og foranstaltninger) för ett förbättrat skogsbruk beskrivits

för ett tjugotal skånska godsdomäner. I artiklarna har det lagts stor vikt vid förekomst av planerat skogsbruk med upprättande av skogsplaner och anlitande (brugen) av specialister, forstmästare och jägmästare. Det förekom genomarbetade hushållningsplaner för sju av de rapporterade skogsområdena. Skogsförvaltare och/eller forstkandidater fanns på samtliga gods.

De flesta med ansvar för skogshushållningens utveckling var av tysk eller danskt ursprung, och hade någon form av »forst«-utbildning från Tyskland eller Danmark. Det förekom enstaka uppgifter om svenska skogsförvaltare och svensk skogsutbildning i rapporterna från de skånska godsen. I några fall omtalas att bevakningspersonal, hejderidare (kronojägare) och skogsvaktare, anlitas för att skydda skogarna. Undersöker man flera grupper på godsen t.ex. inspektorer, förvaltare, fogdar, trädgårdsmästare, forstmän och jägmästare blir troligen influenser och förbindelser i en vidare region tydliga. Med avseende på förhållandena under äldre tider är det av största relevans att undersöka förbindelserna med Danmark och de norra delarna av Tyskland. Inflytandet tycks fortfarande existera och vara vitalt på 1800-talet. Även ett betydande inslag av baltiska godsägare och förvaltare återfinns från 1700-talet och framåt i Skåne. Under 1800-talet blir inflytandet västerifrån, från England och Skottland mer påtag-

Tablå I. Skogförvaltare på skånska gods.

Gods	Skogsförvaltare Namn och titel	Noterad, nationalitet
Trolle-Ljungby	Dr L. Fintelman, forstmästare A. Kullberg	Tysk
Maltesholm	Stenius, forstkandidat Herr Pegelon, skogsförvaltare	
Övedskloster	Herr O. Schmidt, skogsförvaltare	
Rössjöholm	P. J. Ehlers, förvaltare	
Trolleholm	I. H. Ebert, skogsplanering E. Svannenskjöld, skogsstats- tjänsteman F. Ritter F. Rasmusson	Tysk Dansk
Rewentlovs skogar	Rasmussen, förvaltare	
Skabersjö	E. Svannenskjöld, R. Grave, forstkandidat	Dansk
Wrams Gunnarstorp	P. Dahlström, skogsförvaltare Herr H. Vogt, skogsförvaltare	Dansk
Böringe Kloster	H. Kolbe, skogsman C. Hagberg, skogsman E. Sasse, förvaltare, jägmästare	Tysk Svensk
Näsbyholm skogar	F. V. Lund, förvaltare	
Kristinehof	I. H. Ebert, skogsplanering Kristian von Krogh, forstkandidat J. Andersen	Tysk Dansk Dansk
Torup	I. H. Ebert, skogsplanering Kristian von Krogh, forstkandidat J. Andersen	Tysk Dansk Dansk
Högestad och Baldringe skogar	I. H. Ebert, skogsplanering K. von Krogh, forstkandidat J. Andersen	Tysk Dansk Dansk
Vittskövle	Herr A.von Bornstedt, Skogsplanering Herr Pegelow E. Hansson, forstkandidat	Svensk

Källa: Tidskrift för skogshushållning från år 1877, 1879, 1880 och 1883.

Figur 5. Till trädgårdsmästarens uppgifter hörde att sköta de exotiska växterna i de nya anläggningarna, orangerierna. Bilden visar det nyligen renoverade orangeriet vid Övedskloster. Foto, Jenny Nordström.

ligt. Hur de olika ledarskapskulturerna påverkade det sociala klimatet är ännu en relativt outforskad frågeställning.

Ofta betraktar vi i forskningen inspektorer och ladufogdar som en slags mellanhänder i godsmiljöerna, med stor betydelse för hur de sociala relationerna fungerade och hur den konkreta ledningen av arbetet på godsens bedrevs. Går vi framåt i tiden och gör en kartläggning av vilka som var verksamma i dylika roller och funktioner, under 1700- och 1800-talen på storgods i Skåne, kommer vi troligtvis att finna ett betydande

inslag av både danskar och tyskar anställda som förvaltare, inspektorer, trädgårdsmästare och forstmän. Varifrån hade förvaltare och inspektorer m.fl. rekryterats? Vad säger det oss om kontakter och influenser i ett vidare geografiskt rum? I den lokala miljön är det troligt att de utifrån rekryterade mellanhänderna uppfattats som främmande och distanserade från godsets landbor och arbetsfolk. Därför var utbyggnad av nästa led, att skapa ännu en yttre cirkel av mellanhänder, viktig ur både ur ekonomisk och social synpunkt. Den yttre cirkeln av mellanhänder var i en

mycket högre grad dominerad av en lokalt förankrad bondbefolkningen. Att få till stånd inte bara lydnad och efterrättelse i enlighet med kontrakt och instruktioner, utan också ett samspel mellan de olika grupperna i storgodssamhällena var säkerligen

en utmanande uppgift. Där hade de många små mellanhändernas, skogvaktares och hantverkares, sociala kompetens en stor betydelse för det vardagliga arbetet och andra förhållanden i godssamhällena.

NOTER

1. Carl Gustaf Weibull: *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*. Lund 1914, s 63-64.; Sten Skansjö: *Skånes historia*, Lund 1997, s 151-163. För jordägarstrukturen i Sverige se Jan-ken Myrdal: *Jordbruket under feodalismen*. Stockholm 1999, s 334-335. För en översikt över södra Östersjöområdet se Michael North: »Die Entstehung der Gutswirtschaft im südlichen Ostseeraum.« *Zeitschrift für historische Forschung*. 26 Band. Heft 1. 1999.
2. Carl Gustaf Weibull 1914 (se note 1) s 61-86. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård. Studier i stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*. København 1957; Erik Ulsig: *Danske adels-godser i middelalderen*. København 1968; Erik Ulsig: »Højmiddelalderens danske godssystem set i europeisk sammenhæng«. *Bol og By* 1996:2, s 8-26.
3. Gert Jeppsson: *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Opublicerad licentiatavhandling. Historiska institutionen, Lunds universitet. Lund 1967; Sten Skansjö, Mats Ridder-sporre & Anders Reisnert: »Huvudgårdarna i källmaterialet«. *By, huvudgård och kyrka. Studier i ystadsområdets medeltid*, red. H. Andersson, Lund 1989, s 71-133 .
4. Bengt Ankarloo: »Feodalgodsets ekonomi i 1600-talets Skåne«, *1600-talets ansikte*. Lund 1997, s 133-145.
5. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York 1974; Robert Brenner: »Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe«, *Past & Present*, 1976; *The Brenner debate*, eds. T. H. Aston and C. H. E. Philpin, Cambridge 1985/1987; Fernand Brau-del, *Kapitalismens dynamik*, Stockholm 1985/1988.
6. David Kirby, *Östersjöländernas historia. 1492-1772*. 1990/1994 Stockholm, s 21.
7. Jan Peters, 1995: »Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive«, i Jan Peters (Hg.) Axel Lubinski (red.) : *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. Historische Zeitschrift Beihefte Band 18. München, 1995; Ulbricht, Otto, »En falden fogeds bønsskrift. Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620)«, *Bol og By*. 1995:2; Michael North 1999 (se note 1).
8. Christoph Schmidt: *Leibeigenschaft im Ostseeraum. Versuch einer Typologie*. Köln, Weimar, Wien, 1997; Michael North 1999 (se note 1).

9. För en diskussion om agrarkrisen och godsägarnas formella respektive reella makt över sina bönder se Anders Bøgh: »Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen.« *Bol og By* 1996:2 s 28-37; Christoph Schmidt 1997 (se note 8); Om fæsteförhållanden se Hans Henrik Appel: *Tinget, makten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. 1999 Odense, s 299-302.
10. Arent Berntsens, *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed. 1610-1680*. Faksimilutgåva København, 1650-1660/1971, s 155.
11. Mats Olsson: »Godset, makten, räntan och byn«. Lund 2001. Opublicerad licentiatavhandling inom ramen för projektet Människor-makt- modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid. Olssons studier av arbetsorganisationen avser främst förhållandena vid Vittskövle och Dybeck.
12. Christoph Schmidt 1997 (se note 8), Jens Skriver, »Hoveri og landgilde. Fæsteavgifterna på østjyske godser i 1700-tallet«. *Historie*, 1996:1. Carsten Porskrog Rasmussen, »Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet«. *Bol og By*. 1996:2. Rudert, Thomas, »Zwischen landesgesetzlichem Rahmen und gutsherrschaftlicher Praxis. Zur ökonomischen und juristischen Situation kursächsischer ländlicher Untertanen in der Stolpener Pflege im 17. und 18. Jahrhundert«, i Jan Peters (Hg.) Barbara Krug-Richter & Martina Schattkowsky (red.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 1995. Mats Olsson 2001 (se note 11).
13. Här avses en del av den forskningslitteratur på detta tema som publicerats under 1990-talet i Tyskland och Danmark t.ex. Palle Ove Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Copenhagen 1996; Godssystemer, *Bol og By* 1996:2; Se Jan Peters, »Storgodssamhällen i östra Tyskland – presentation av ett tyskt forskningsprojekt.« *Historisk Tidskrift* 1997:1; Hans Henrik Appel 1999 (se note 9).
14. Brita Stjernswärd, *Skånskt herrgårdsfolk*, Stockholm 1979.
15. Gabriel Thulin: *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm, 1901; Erik Schalling: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Stockholm 1936.
16. Jūratė Kiaupienė, Instructions for the administration of manors in Lithuania. 1700-1900, i Kerstin Sundberg (red.): *Work and Production on Manors in the Baltic Region. A Comparison. 1700-1900*. Stockholm 2001 (i tryck).
17. András Vári, »Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft. Herrschaftsbeamte ungarischer Großgrundbesitzer im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert.« i Jan Peters (Hg.) Axel Lubinski (red.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin 1997, s 253-273.
18. Jan Peters: »Inszenierung von Gutsherrschaft im 16. Jahrhundert: Mathias von Saldern auf Plattenburg-Wilsnack (Prignitz)«, i Jan Peters (Hg.) Barbara Krug-Richter & Martina Schattkowsky (red.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen 1995, s 248-286.
19. Heinrich Kaak, »Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung. Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert« i Jan Peters (Hg.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*. Göttingen, 1995. De storgodssamhällen som utvecklades under den tidig-moderna eran har utförligt studerats och diskuterats i den tyska forskargruppen knuten till universitetet i Potsdam. Se Jan Peters, »Storgodssamhällen i östra Tyskland – presentation av ett tyskt forskningsprojekt.« *Hi-*

- storisk tidskrift* 1997:1; Kerstin Sundberg, »Bönder och herrar i europeiska storgodsmiljöer: några historisk-antropologiska perspektiv.« *Historisk tidskrift* 2000:1.
20. Mats Olsson 2001 (se note 11).
 21. Nils-Arvid Bringéus: *Herrskap och hushållning på Kiviks Äsperöd*. Uppsala 2000, s 119.
 22. För en utförlig redovisning av konflikterna se Kerstin Sundberg »De hafver denna lilla furuskog så oförsvarligt utöda...«, *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*. Red. Ingar Kaldal, Ella Johansson, Bo Fritzboeger och Hanna Snellman. Lund 2000a, s 226-259.
 23. Ibid.
 24. Ibid.
 25. Ibid.
 26. Trolle-Ljungby godsarkiv, C volym 1. Landsarkivet i Lund. (LLA)
 27. Ibid
 28. Ibid
 29. Ibid
 30. Sundberg 2000b (se note 22) s 239-242.
 31. Trolle Ljungby godsarkiv, bunt 1730-1739, 1760-1769. (LLA)
 32. Trolle-Ljungby godsarkiv, bunt 1730-1739. (LLA)
 33. Kerstin Sundberg: *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*. Lund 1993, s 153-155.
 34. Otto Ulbricht 1995, (se note 7) s 82.
 35. Axel Lubinski, »Die Realisierung von Gutsherrschaft und Erfahrungen mit Untertänigkeit. Das Beispiel Galenbeck in Mecklenburg (1719-1748)«, i Jan Peters (Hg.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*, Göttingen 1995, s 217-221.
 36. Ibid.
 37. Vittskövle godsarkiv, Dybecks godsarkiv. Landsarkivet i Lund. LLA.
 38. Trolleholms godsarkiv, H 2 A:3.
 39. Ibid
 40. *Tidskrift för skogshushållning* från år 1877, 1879, 1880 och 1883

KÄLLFÖRTECKNING

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund

Dybecks godsarkiv

Trolleholms godsarkiv

Volym H 2 A:3

Trolle-Ljungby godsarkiv

Volym: H 20:2 1688-1779. Bunt 1686-1728, 1730-1739, 1760-1769,

Volym: C: 1, 2, 3 och 4.

Vittskövle godsarkiv

LITTERATUR

- Ankarloo, Bengt, Feodalgodsets ekonomi i 1600-talets Skåne, i Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay (red.): *1600-talets ansikte*. Lund, 1997.
- Appel, Hans Henrik, *Tinget makten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999.
- Berntsen, Arent, *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed. 1610-1680*. Faksimilutgåva København, 1650-1660/1971.
- Braudel, Fernand, *Marknadens spel. Civilisationer och kapitalism 1400-1800*. Band 2. Stockholm, 1986.
- Brenner, Robert, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present*. 1976.
- Brenner, Robert, *The Brenner Debate*. Cambridge, 1985.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Herrskap och hushållning på Kivks Äsperöd*. Uppsala 2000.
- Bøgh, Anders, Godssystem og landbyfællesskab i senmiddelalderen. *Bol og By*. 1996:2.
- Christiansen, Palle Ove, *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Copenhagen, 1996.
- Jeppsson, Gert, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Opublicerad licentiatavhandling. Historiska institutionen, Lunds universitet. Lund, 1967.
- Kaak, Heinrich, Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung. Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus /Oberbarnim) im 18. Jahrhundert i Jan Peters (Hg.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*. Göttingen, 1995.
- Kiaupienė, Jūratė, Instructions for the administration of manors in Lithuania.1700-1900, i Kerstin Sundberg (red.): *Work and Production on Manors in the Baltic Region. A Comparison. 1700-1900*. Stockholm, 2001.
- Kirby, David, *Östersjöländernas historia del I, 1492-1772*. 1990/1994, Stockholm.
- Lubinski, Axel, Die Realisierung von Gutsherrschaft und Erfahrungen mit Untertänigkeit. Das Beispiel Galenbeck in Mecklenburg (1719-1748), i Jan Peters (Hg.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*. Göttingen, 1995.
- Myrdal, Janken, *Jordbruket under feodalismen. 1000-1700*. Det svenska jordbrukets historia. del 2. Stockholm, 1999.
- North, Michael, Die Entstehung der Gutswirtschaft im südlichen Ostseeraum. *Zeitschrift für historische Forschung*. 26 Band. Heft 1. 1999.
- Olsen, Gunnar, *Hovedgård og bondegård. Studier i stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*. København, 1957.
- Olsson, Mats, 2001, Vittskövle gods ekonomi och arbete under 300 år. Opublicerad licentiatavhandling inom projektet: Människor Makt Modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid.
- Peters, Jan, 1995: Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive, i Jan Peters (Hg.) Axel Lubinski (red.) : *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. Historische Zeitschrift Beihefte Band 18. München, 1995.

- Peters, Jan, 1995: Inszenierung von Gutsherrschaft im 16. Jahrhundert: Mathias von Saldern auf Plattenburg-Wilsnack (Prignitz), i Jan Peters (Hg.) Barbara Krug-Richter & Martina Schattkowsky (red.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 1995.
- Peters, Jan, 1997 b, Storgodssamhällen i östra Tyskland presentation av ett tyskt forskningsprojekt. *Historisk Tidskrift* 1997:1.
- Porskrog Rasmussen, Carsten, Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet. *Bol og By. Landbohistorisk tidskrift*. 1996:2.
- Rudert, Thomas, Zwischen landesgesetzlichem Rahmen und gutsherrschaftlicher Praxis. Zur ökonomischen und juristischen Situation kursächsischer ländlicher Untertanen in der Stolpener Pflege im 17. und 18. Jahrhundert, i Jan Peters (Hg.) Barbara Krug-Richter & Martina Schattkowsky (red.): *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 1995.
- Schalling, Erik, *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Stockholm, 1936.
- Schmidt, Christoph, *Leibeigenschaft im Ostseeraum. Versuch einer Typologie*. Köln, Weimar, Wien, 1997.
- Skansjö, Sten, Skånes historia. Lund, 1997
- Skansjö, Sten, Riddersporre, Mats & Reisnert, Anders, Huvudgårdarna i källmaterialet i Hans Andersson (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i ystadsområdets medeltid*. Lund 1989.
- Stjernswärd, Brita, *Skånst herrgårdsfolk*. Stockholm 1979.
- Sundberg, Kerstin, *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*. Lund, 1993.
- Sundberg, Kerstin, 2000a, De hafver denna lilla furuskog så oförsvarligt utöda »...« Om nyttjande av skogens resurser i agrarsamhället, i Ingar Kaldal, Ella Johansson, Bo Fritzboeger, Hanna Snellman (red.): *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*. Lund, 2000.
- Sundberg, Kerstin, 2000b, Bönder och herrar i europeiska storgodsmiljöer: några historisk-antropologiska perspektiv. *Historisk tidskrift*. 2000:1
- Thulin, Gabriel, *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm, 1901.
- Tidskrift för skoghushållning* år 1877, 1879, 1880 och 1883.
- Ulbricht, Otto, En falden fogeds bønsskrift. Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620). *Bol og By*. 1995:2.
- Ulsig, Erik, *Danske adelsgodser i middelalderen*. København 1968.
- Ulsig, Erik, Højmiddelalderens danske godssystem set i europeisk sammenhæng. *Bol og By*. 1996:2.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, 1974.
- Vári, András, Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft. Herrschaftsbeamte ungarischer Großgrundbesitzer im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. i Jan Peters (Hg.) Axel Lubinski (red.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin, 1997.
- Weibull, Carl Gustaf, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*. Lund, 1914.

Skånsk kulturlandskapshistoria

Av Urban Emanuelsson

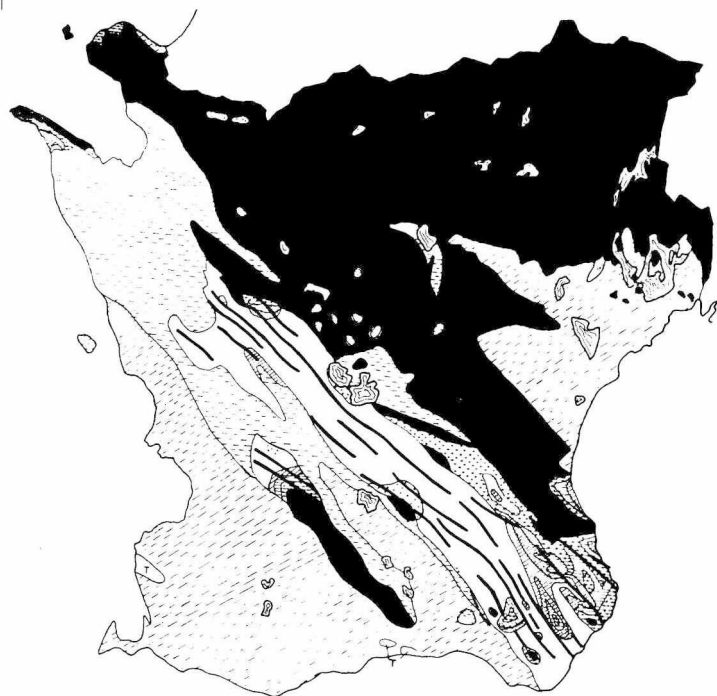
Gränslandet

Skåne är ett gränsland. Jämför man Skånes nordostliga hörn (hjørne) med dess sydvästhörn är skillnaderna mycket påtagliga (tydelige). Det är heller ingen slump (tilfælde) att den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige gick vid gränsen mellan Skåne och Småland, inte i Öresund. Norra Skåne ansluter helt till Smålands magra och skogiga urbergsområden medan södra Skånes slättbygder är mycket lika slätterna på Själland och Fyn. Bakgrunden till de stora naturgeografiska och kulturella skillnaderna som har rått och som fortfarande råder i Skåne är bergrunden (Glimberg 1960). Från sydöstra Skåne till nordvästra Skåne löper nämligen den sk Tornkvistska linjen. Det är en förkastningslinje som skiljer den skandinaviska urbergsskjöl-

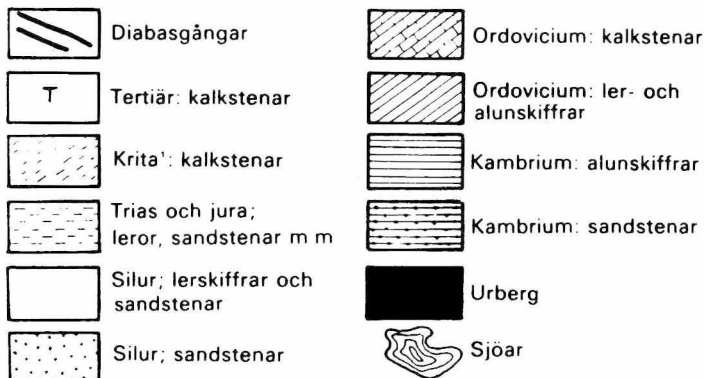
den från Mellaneuropas yngre sedimentära bergarter. I Skåne finns det därför en hel uppsättning av olika landskapstyper och olika geologiska förhållanden. Inget område av samma storleksordning som Skåne i varken Danmark eller Sverige har en så stor bakomliggande geologisk variation som just Skåne. Därför kan man heller inte tala om *en* agraphistorisk utveckling i Skåne utan om *minst tre* olika landskapstyper med tre olika utvecklingsförlopp.

Sedan gammalt har man i Skåne skiljt mellan tre olika bygder (Campbell 1927), skogsbygden, risbygden och slättbygden. Dessa tre olika bygder har sin bakgrund i de geologiska förhållandena. Skogsbygden finner man i norr och nordost och här är jordmånen (jordbunden) ofta ganska mager, ett ganska typiskt svenskt

Urban Emanuelsson är Fil dr i växtekologi. Hans huvudintresse är kulturlandskapets ekologi och gränsområdena till agrar- och skogshistoria. Tidigare bodde han i Skåne och Blekinge men är idag Föreståndare för Centrum för Biologisk Mångfald i Uppsala. Detta nationella center strävar efter att sätta in begreppet biologisk mångfald i ett större samhällsligt perspektiv, t ex genom att visa på de starka samband som finns mellan historisk utveckling och den fauna och flora som ett landskap i dag hyser. Urban arbetar mycket internationellt och har bla studerat olika traditionella betessystem i Europa och Afrika.

Figur 1. Skånes berggrund (ur Emanuelsson et al 1986 sid 12) Urberg i nordost och sedimentära bergarter i sydväst. Förkastningslinjen den Tornkvistska linjen löper från nordväst till sydost.

¹ De yngsta av dessa kalkstenar hänförs numera till äldre tertiär

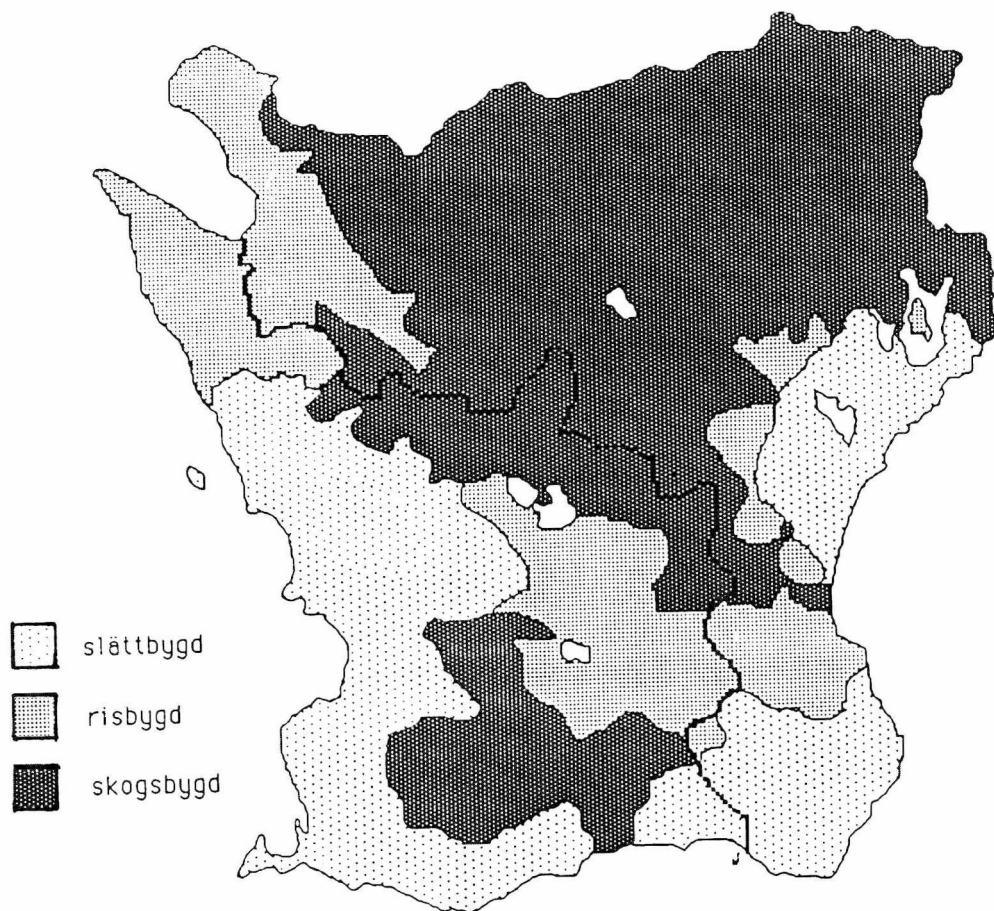
skogslandskap finner man här som har stora likheter med Smålands skogsbygder. Förutom urbergsområ-

det i norr som fortsätter norrut i Småland finns det sk horstar av urberg som isolerat står upp i de sedi-

mentära bergarterna också i södra och mellersta Skåne. I Skåne kallas dessa horstar åsar, Söderåsen, Linderödsåsen och Romeleåsen är bra

exempel. På åsarna har det också funnits skogsbygder isolerade från den större skogsbygden i norr.

Skogsbygdernas motsats har varit

Figur 2. De skånska bygderna (ur Emanuelsson et al 1986 sid 84).

De tre skånska bygderna, slättbygden i söder, skogsbyggden i norr och risbygden däremellan kom att komplettera varandra väl ekonomiskt under lång tid. Spannmål fördes från slättbygden till skogsbygden och trävaror i andra riktningen. Innevånarna i risbygden ägnade sig en hel del åt boskapsskötsel men stog ofta också för transportverksamheten mellan skog- och slättbygden.

slättbygderna. De har framförallt utbrett sig i söder och väster. Den geologiska bakgrunden till slättbygderna är förutom den kritberggrund de ligger på de kalkrika moräner som avsattes här av den senaste istiden (Emanuelsson m fl 1985). Motsvarigheter har vi t ex på Själland. Skånes slättbygder är dock inte särskilt plana i motsats till vad som är den populära uppfattningen i Mellansverige där de flesta slättnområden är just väldigt plana. Två mindre slättnområden skiljer sig dock markant från de annars ganska kuperade skånska slätterna. Det är Ängelholmslätten i nordväst och Kristanstadsslätten i öster. De har både fått sina nuvarande utseenden genom att de ganska länge låg under havets yta efter den senaste landisens avsmältning. Lera och sand har här avsatts. Den tunga lera som avsattes på Ängelholmslätten kom länge att förhindra mer omfattande uppodling av denna slätt, det var förts på 1800-talet genom användning av järnplogar som uppodlingen här lyckades (Sommarin 1938).

Mellan skogsbygderna och slättbygderna har det dessutom funnits en tredje typ av bygd, nämligen risbygden. Den var något av ett transitland för handel och den var dessutom något av mellanform mellan områden med typisk skogsekonomi och områden med slättbygdsekonomi. Under de senaste fyra århundradena har dessutom på många platser i Skåne skett en förskjutning av grän-

serna för de olika bygderna (Sahlin 1930). Skogsbygd har blivit risbygd och risbygd har blivit slättbygd.

Om spannmål (korn) var den dominerande produkten under de senaste fem århundradena från slättbygden så har trävaror varit motsvarande i skogsbygden. Risbygden har haft sin egen karaktär med boskap (kvæg) som sin dominerande produkt. På många sätt är också risbygden, såsom gränsland mellan den »danska« slättbygden och den »svenska« skogsbygden mycket intressant på många sätt. Antagligen kan man i den traditionella blandekonomin i risbygden se något av en återspeglning (afspejling) av slättbygdens tidigmedeltida markanvändning. Den skånska slättbygden kan därför användas som inspiration då man försöker förstå hur markanvändningen kanske sett ut på t ex Själland under Harald Blåtands tid.

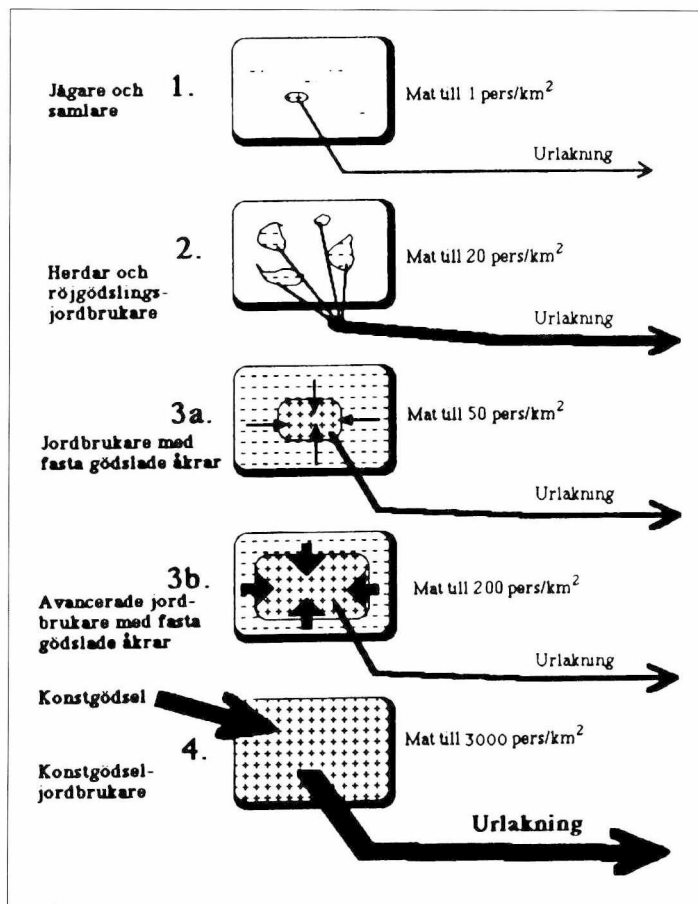
Jordbrukets införande i Skåne

Drygt (godt og vel) 6000 år är de äldsta spåren av jordbruk i Skåne (Berglund 1991). Under hela den yngre stenåldern var dock jordbruket här ganska begränsat och antagligen hade boskapsskötseln en betydande roll. Under bronsåldern sker en omfattande landskapsförändring, stora delar av dagens väst- och sydskan-ska slätter tillkommer då. Stora arealer omvandlas till öppna betesmarker (Welinder 1998, Berglund 1991). På många håll har resterna av bronsålderslandskapet i form av gra-

var och odlingsspår sopats (fejjet) bort av senare tiders aktiviteter, men på Bjärehalvön i nordväst finns det fortfarande mängder av spår kvar från denna den äldsta mer storskaliga jordbruksperioden i Skåne. Under slutet av bronsåldern och under olika tidiga perioder av järnåldern skedde så ytterligare stora uppodlingar (opdyrkninnger) i Skåne, även i de områden som under historisk tid betecknats som skogsbygd. De senaste åren har det gjorts kontinuerliga fynd av sk hackerör i skånska skogar. T ex (F.eks) finns det en del sådana inom Söderåsens nationalpark och i skogarna vid Fulltofta. Hackerören (røser) är flacka stenhögar mest bestående av knytnävstora stenar. De har antagligen sin bakgrund i de omfattande odlingssystem som uppkom över stora delar av södra Sverige under sen bronsålder och järnålder (Gren 1997, Widgren 1997). Många av dessa odlingar låg uppenbarligen utanför de områden som kan betecknas som den historiska bygden. Det är antagligen inte så att hackerören bara uppkom i det som idag är skogsbygd, snarare är det så att inom den historiska bygden har de blivit bortodlade. Belysande är en hel del 1700-tals lantmäterikartor som visar mängder med små rösen, av hackerörstyp, t ex inom ängsmark. Idag finns inte dessa rösen där men väl en hel del stengårdsgårdar runt de f d ängsmarkerna. Det är tydligt att när stengårdsgårdarna byggdes på 1800-talet så

tog man stenen ur de gamla hackerören. Men på sådana platser där få eller inga stora stengårdsgårdar byggdes, t ex i större skogsområden, där har hackerören blivit kvar. Hackerören representerar antagligen en typ av jordbruk som kan betecknas som röjgödslingsbruk (rydningsbrug) eller rörligt (hurtigt skiftende) jordbruk. Röjgödslingsjordbruket bygger på att man får en gödslingseffekt då man röjer t ex skogsmark (Emanuelsson 1988e). Denna röjningseffekt kvarstår dock bara några få år, sedan blir åkern alltför överväxt med ogräs och den tillgängliga näringen i marken minskar. Lösningen är då att röja en ny åker och därmed på ett nytt ställe få ut några bra skördar (afgrøder). Ett sådant odlingssystem kväver dock mycket stora ytor och avkastningen sett ur ett landskapsperspektiv blir inte särskilt stort. Uppskattningsvis (skønsmæssigt) låg produktionen då en nivå som motsvarade mat till ca 20 personer per kvadratkilometer. Som jämförelse kan nämnas att när skåningen levde som jägare och samlare så fick han bara ut högst mat till 1 person per kvadratkilometer (Emanuelsson 1988d).

För närvarande pågår det framförallt i västra Sverige en hel del forskning kring hackerören och de odlingssystem de representerar. Hackerören är antagligen rester från ett avancerat stadium av röjgödslingsodling, men en del tecken tyder också på att tillförd gödsel kan ha an-

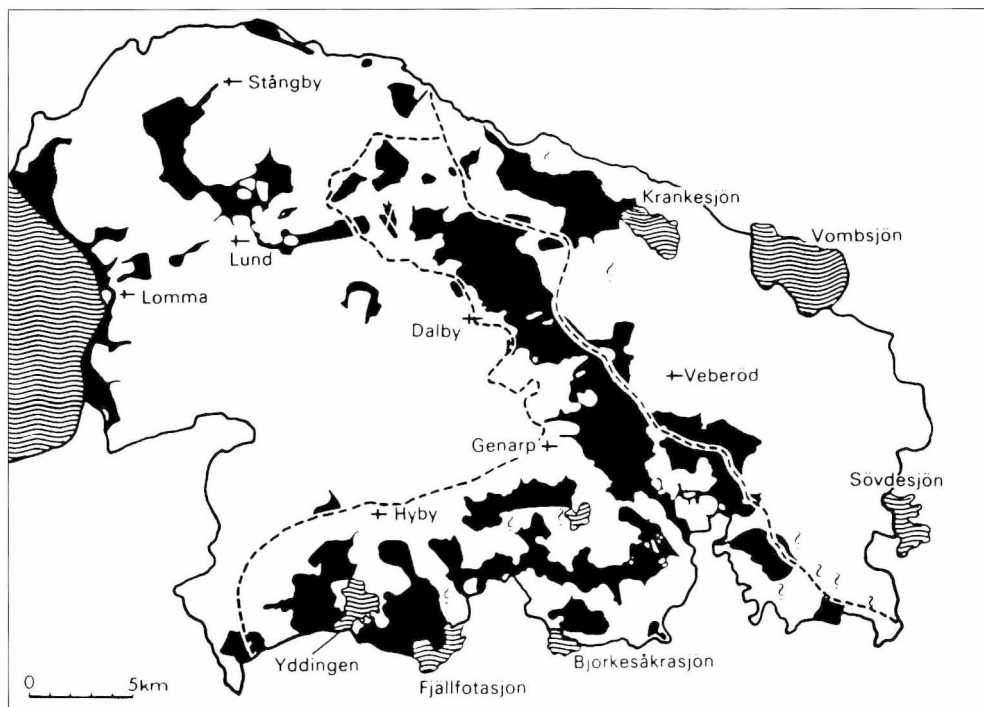
Figur 3. Närings-ekonomier (ur Emanuelsson 1988) En kvadratkilometer god skånsk jord har under olika historiska epoker givit mycket olika produktionsresultat. Fem principiella stadier i fråga om markanvändning. Matproduktionen rör ett exempel från södra Skåne.

vänts i vissa hackerörssystem åtminstone (idet mindste) under odlingssystemets slutskede (Widgren 1997).

Järnålder och bybildning

Redan kring år 0 hade antagligen bruket att vinterställa åtminstone korna i Skåne fått en allt större spridning. Detta liksom bruket att mer in-

tensivt utnyttja får, kor och getter för mjölkproduktion innebar att djuren dagligen samlades i fållor eller i fähus (Berglund 1991). Som en följd av vinterställningen och att samla ihop djuren för natten också sommartid gjorde att man fick tillgång till en hel del gödsel. Stora oklarheter råder dock fortfarande om hur och när skåningarna riktigt på allvar gick över

Figur 4. Utmarkskarta (ur Emanuelsson et al 1986 sid 68). Utmarkens utbredning i Torna, Bara och västra delen av Färs härad på 1700-talet. Inom slättområdena i väster saknas, med undantag av kustområdet och ett område norr om Lund, helt utmarker. Utmarkerna längs kusten kan förklaras med att jordmånen här ofta var sämre än längre in i landet. Förklaringen till utmarken norr om Lund är däremot att Lunds borgare bedrivit ett mer kreatursinriktat jordbruk än bönderna i omkringliggande byar. Romeleåsen var till stora delar delvis gemensam utmark för de byar som låg vid kanten av åsen. Vombsänkan saknade utmarker men odlingen här var mycket extensiv och marken utnyttjades huvudsakligen till bete. Efter Dahl 1942.

från ett röjgödslingsjordbruk till ett jordbruk som till stor del baserade sig på ett regelbundet odlande av samma yta (areal), då med hjälp av tillförd gödsel. Kring år 1000 e Kr tyder dock en hel del på att jordbruk med tillförd

gödsel var vitt utbrett i Skåne. Vid denna tid verkar det också som många av slättbyarna fick sina nuvarande lägen i landskapet. Ett visst samband kan nog anas beträffande åkerbruk med fasta gödslade åkrar

och en mer stabil bebyggelsestruktur (Emanuelsson 1988d).

För att få ihop med tillräckligt med gödsel för att hålla fasta gödslande åkrar i drift fordras dels att betesdjuren förs in från betesmarkerna varje dag samt att de är stallade vintertid. För att kunna stalla djuren vintertid behövs en ganska omfattande produktion av vinterfoder. Framförallt gäller detta kor och oxar.

I kamerala handlingar och kartor (administrative dokumenter og kort) från 1500-talet och framåt kan man få en ganska god bild av hur Skånes olika bygders markanvändningssystem såg ut. Troligen fanns det också många likheter mellan t ex 1600-talets markanvändningssystem och de medeltida systemen även om vi inte har tillräckligt med handlingar för att mer detaljerat säga så mycket om de medeltida systemen.

Markanvändningssystemen i Skåne år 1000-1800

Över hela Skåne var grunddraget att markerna var indelade i inägor (bymarker) och utmarker. Inägorna hyste (rummede) de permanenta åkrarna som gödslades men också en typ av mer tillfälligt utnyttjade åkrar som aldrig eller mycket sällan gödslades. Dessutom låg de flesta ängar på inägomarkerken. Oberoende av de mer exakta ägarförhållandena brukades åkrarna individuellt även om ägoblandningen ofta var mycket omfattande.

Utmarkerna brukades inte individuellt och det var t o m så att flera byar gemensamt nyttjade större utmarksavsnitt. Under medeltiden och under tidigmodern tid kom dock utmarkerna att delas upp på de olika byarna framförallt när det gällde utnyttjandet av skogen. Betet (gräsningen) skedde dock gemensamt och här var det länge så att flera byars boskapsflockar (kreaturflokke) blandades.

Utmarkerna var dock inte bara en beteresurs eller en timmerresurs, en mängd andra »nyttigheter« kunde man få ut av utmarkerna. Exempel på sådana nyttigheter var t ex de halvvilda hästar som fritt förökade sig på många utmarker men vars föl man ofta fångade in och använde som arbetshästar (Hallander 1989).

Vid 1700-talets inledning var Skåne dominerat av utmarker i norr och på åsarna, alltså i princip i skogsbygden. I risbygderna var utmarkerna mindre men hade fortfarande en ganska dominerade ställning. I söder och väster i slättbygden hade utmarkerna vid denna tid förlorat mycket av sin tidigare roll. Det var t o m så att vissa trakter (egen) bara bestod av inägor. Söderslätt i sydvästra Skåne var ett sådant område (Campbell 1927).

En annan stor skillnad mellan de olika bygderna som framträder i kamerala handlingar redan från medeltidens slut, är bebyggelsemönstret. I slättbygden och i huvudsak också i

Figur 5. Humlarödshus fälad i maj 1978. Detta är en liten rest av den stora sammanhängande betade utmark som fram till mitten av 1800-talet täckte Romeleåsen.

risbygden bodde man i byar bestående av upp till 30 gårdar. I skogsbygden fanns det också byar men ju längre ut i skogsområdena man bodde, ju mer var det fråga om ensamgårdar (Dahl 1942). Trots att ensamgårdarna inte behövde samordna sig med andra var systemet med åker och äng på inägomarker i stort sett det samma som i de områden som dominerades av byar (landsbyar).

Inägorna

Från åtminstone senmedeltid och fram till 1800-talets början rådde ett system med utmarker respektive in-

ägor. Inägorna bestod alltså i princip av åker (agerland) och äng. Inägomarken var i sin tur indelad i ett antal vångar. Mycket grovt kan man säga att i söder och väster på de bördiga slätterna härskade tresädes-systemet (trevangssystemet) och därmed var också åkermarken indelad i tre vångar (Dahl 1942). Alla bönderna i en by hade tegar (agre) i de tre olika vångarna. Om man använde sig av tresädessystemet innebar det att man hade en växtföljd som innebar att en vång odlades med i huvudsak korn, den andra odlades med råg (rug) och den tredje vången

låg i träda (brak). Nästa år blev trädesvången kornvång, kornvången blev rågvång och rågvången och trädades. Man kunde också ha en växtföljd där korn och råg bytte plats. Trädesvången var mycket väsentlig för boskapsdriften inte minst i slättbygden. I byar som saknade utmarker var trädesvången under sommarhalvåret den enda yta där djuren kunde beta. Betesbristen i slättområdena kom också att innebära en hel del förflyttning av boskap i landskapet. Slättsocknarna hyrde bl a in sin boskap sommartid i närliggande ris- och skogsbygder. Det fanns t o m fädrifter som genomkorsade det i övrigt mycket uppodlade landskapet för att det skulle vara möjligt att förflytta boskapsflockarna från slätterna upp på åsarna. En sådan fädrift gick från trakten (egnen) strax norr om Malmö till Romeleåsen i trakten av Genarp (Campbell 1927, Dahl 1942).

Tresädesbruket eller trevångsbruket var alltså det mest allmänt förekommande odlingssystemet i slättbygdena men förekom också i viss mån i risbygdena, men det fanns också en rad mer komplicerade varianter med t ex fyra vångar och ett fyrsädesystem (Emanuelsson m fl 1985).

I de centrala delarna av Sydsåne ligger den s k (såkalde)Vombsänkan. Den skiljer sig avsevärt (betydligt) från de omkringliggande områdena genom att dess jordar är mycket sandiga och magra. Uppkomsten av

detta sandiga område har att göra med att här låg en stor issjö under den senaste landisens avsmältningsskede. Detta lättodlade (letdyrkede) men magra område hade sin speciella odlingsrytm. S k tvåsåde rådde här. I princip var inägorna då indelade i två vångar, varav den ena odlades och den andra låg i träda. De tvåsädessystem som användes i Vombsänkan var dock mycket extensiva odlingssystem. Det var nämligen bara ganska små ytor inom varje vång som i verkligheten odlades det året vången »låg inne« och skulle odlas. I praktiken fungerade tvåsädessbyarna som röjgödslingssystem där de enskilda tegarna odlades så sällan som vart 12, vart 16 eller t o m vart 30 år. Ingen gödsel användes för odling av dessa extensivt utnyttjade ytor. Några ganska små ytor nära bycentrum odlades dock vart annat år och här användes då den gödsel man hade till sitt förfogande. I praktiken var den årligen uppodlade delen av åkerarealen inte 50% som man teoretiskt skulle kunna tro med ett tvåsädessystem. I realiteten låg odlingsintensiteten snarare på ca 20% just p g a att många ytor odlades så sällan. Det var heller inte så att det i skånska tresädessystem skulle ha varit en 66%-ig odlingsintensitet som man kunde tro utifrån kunskapen av att två av tre vångar odlades årligen. Den verkliga siffran (tal) låg snarare strax under 50%.

I praktiken odlades en hel del sandiga jordar på Kristianstadslätten på

Figur 6. Brösarps norra backar i östra Skåne är idag en stor sandig betesmark med exklusiv flora och fauna. Det traditionella bruket har här ända in på 1900-talet varit att ta upp tillfälliga åkrar för något års odling och sedan lägga dessa i betesträda ca 12 år.

samma extensiva sätt som i Vombsänkan, men här var det formella systemet annorlunda. Rent organisatoriskt låg här de sällan-odlade (sjældent dyrkede) ytorna på byarnas utmarker och var alltså en slags tillfälliga odlingar, lyckor, på utmarken. Systemet påminner en hel del om det jylländska gräsmarksbruket.

Går vi så upp i skogsbygden var förhållandena mycket annorlunda. De små ytor som här utnyttjades som åkrar var mestadels odlade var-

je år och de fick ganska bra med gödsel. På de stora utmarker man hade till sitt förfogande och på att åkern var så liten rädde här ingen brist på betesmark och åkern kunde också gödslas årligen.

Ängen

I beskrivningar av inägnornas odlingssystem har de flesta forskare för det mest mer eller mindre koncentrerat sig på åkern. Ängen var dock också av mycket stor betydelse. De var från

ängen man fick det mesta av vinterfodret och därmed också indirekt huvuddelen av den gödsel som var en förutsättning för åkerodlingen (Osvald 1962, Emanuelsson 1993). Det kan här då också nämnas att ett bördigt (frugtbart) skånskt landskap t ex under tidigt 1700-tal kunde producera mat till ca 50 personer per kvadratkilometer. Man hade alltså gått från en produktion av mat till ca 20 personer då röjgödslingsteknik nyttjades till en produktion som motsvarade mat till ca 50 personer (Emanuelsson 1988d).

Ängsskötseln var alltså en viktig hörnsten i odlingssystemen i Skåne under medeltiden och fram till 1800-talet. Ängarna som kunde vara av olika slag låg ofta inne i åkervångarna, vilket innebar t ex att ett år en åkervång utnyttjades som trädesvång så var ängsproduktionen här tillspillogiven (opgivet) som vinterfoder (Dahl 1942). Boskapen åt upp ängsproduktionen på plats. Troligen för att mer rationellt kunna hindra en sådan förtida konsumtion hade man på många håll inrättat speciella »ängavångar«, inom vilka man då kunde prioritera ängsproduktionen.

Ett stort problem med ängsskötsel (avl på enge) har alltid varit att ängen efter några års användning tenderar att bli allt dåligare ur produktionssynvinkel. Mossor tar över och gräs och örtproduktionen minskar ganska drastiskt (Osvald 1962). I princip har man alltid försökt undvika en sådan situation. Ett antal

»motmedel« har nyttjats. Ett är, om det går, och marken inte är för stengig, att plöja upp ängen och utnyttja den som tillfällig åker. Ett sådant skifte mellan ängsproduktion och sädesproduktion har förekommit i stor omfattning inte minst i slättbygden (Dahl 1942, Osvald 1962).

Ett annat sätt att skapa långsiktigt högproduktiva ängsmarker har varit att anlägga dem på mark som berörs av rörligt markvatten eller där upprepade (gentagne) naturliga översvämningar och upptorkningsperioder förekommer (Emanuelsson & Möller 1990). Olika typer av våt-slåttermarker och fuktängar har haft stor betydelse för det skånska jordbruket. Man kan här skilja på de fuktängar som berörs av rörligt markvatten, de gav både mycket hö men också ett ganska högkvalitativt hö. Däremot sådana slåttermarker som utgörs av starrmader vid sjöar gav mycket hö men detta var grovt och av lägre kvalitet.

För att höja höproduktionen under 1800-talet var en av de metoder man då utnyttjade att anlägga s k översilningsängar (engvandingsanlæg) (Zachrisson 1922). Översilningstekniken innebar i praktiken att man med hjälp av dämmen och kanaler lyckades efterlikna de idealiska men arealmässigt begränsade zoner som omger många vattendrag och där översvämning och upptorkning omväxlar. Jag återkommer i avsnittet om 1800-talets förändringar till översilningstekniken.

Också flacka strandängar längs havet kom att utnyttjas i stor utsträckning för produktion av hö. Vinterns högvatten för med sig bl a tång som gör att dessa strandängar inte näringsmässigt utarmas så lätt.

Lövängar

En mycket stor del av äldre tiders skånska ängar, både de torrare och de fuktigare, var delvis bevuxna med träd och buskar. Kunskapen om omfattning och betydelse av dessa träd och buskar för produktionen på dessa ängar är fortfarande fragmentarisk. En hel del studier har dock gjorts under de senaste åren (Bergendorff & Emanuelsson 1996).

I svensk växtekologisk tradition har man sedan början av 1900-talet kommit att benämna dessa delvis träd- och buskbevuxna ängar för lövängar. Då den mesta forskningen kring dessa ängar varit lokaliserad till Småland och Gotland har dessa områdens mest spektakulära lövängar blivit något av arketyper för vad som har menats med lövängar. Senare forskning har dock visat att variationen i utseende och funktion beträffande lövängar i Sverige varit mycket stor. En viss tentativ indelning av också gjorts relativt nyligen (Emanuelsson 1987). Tre huvudtyper har urskiljts; Hamlingslövängar (enge med træer, hvor løvet plukkes til vinterfoder)

Stubbskottsängar

Lövängar med en dominans av högvuxna träd

Hamlingslövängar domineras ofta av träd som regelbundet utnyttjats för lövtäkt. Lövtäkten innebar att trädets lövbärande grenar skördades ca var tredje till femte år, ofta på sensommaren (Emanuelsson & Bergendorff 1991, Slotte 1999). Genom lövtäkten fick träden ett speciellt utseende. Ett antal olika traditioner har existerat rörande den teknik som utnyttjats för lövtäkten, och därmed har träden som utnyttjats fått olika utseenden. Ibland har man bedrivit lövtäkten på så sätt att toppen har kapats och trädet har fått en kortvuxen och bred form, ibland har lövtäkten varit inriktad på sidogrenar och trädet har tillåtits växa på höjden. I vissa situationer har löven repats för hand från träden varvid träden inte utbildat de ansvällningar som annars är karaktäristiska för träd som utnyttjats för lövtäkt. De träd som beskurits regelbundet och där toppen har kapats har man benämnt hamlade. Det skall dock framhållas att det alls inte bara varit hamlade träd som varit leverantörer av lövfoder, grenar har ofta kapats ganska oregelmässigt, ibland har hela träd kapats mm (Slotte 1999). Hamlingen är dock ett sätt att bedriva lövtäkt på ett uthålligt sätt, som gör att samma träd kan utnyttjas to m (oven i købet) under flera århundraden för lövtäkt.

I stort sätt alla lövträd har använts för lövtäkt men vissa har dock varit mer eftersökta än andra. Framförallt är det ask och lind som varit

speciellt uppskattade (Emanuelsson m fl 1985).

Hamlingslövängen var dock inte bara en yta där det växte hamlade träd som gav lövfoder, ofta minst lika viktig var den ängsvegetation som växte mellan träden och som slogs årligen med lie (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Dessutom fanns det i hamlingslövängen praktiskt taget alltid fasta stora stenblock, kring dessa samlade man också mindre sten som var till hinder för slåttern (slåningen). Bevarade hamlingslövängar uppvisar därför ofta en karaktäristisk blandning av slätare ytor där slätter bedrevs och större stensamlingar där man ofta såg till att de hamlade träden växte anslutning. På så sätt minskade inte träden på den tillgänglig ytan för ängsvegetation. Ytterligare en karaktäristisk företeelse fanns i hamlingslövängen, nämligen mycket små åkrar (tegar) som oregelmässigt togs upp i ängsvegetationen. Dels var dessa små åkrar ett sätt i skogsbygden att producera spannmål (korn) men dels var de viktiga som ett sätt att vitalisera ängsproduktionen som annars ofta blev mycket dålig efter en längre tids upprepade slätter. När man besådde dessa små åkrar med t ex havre blandade man in de frörester som fanns på ladugolvet och som kom från tidigare insamlat hö. På så sätt skedde en viss regelmässig insädd av ängsväxter i ängen. Osvald (1962) har visat att detta är ett förstadie till den mer regelmässiga

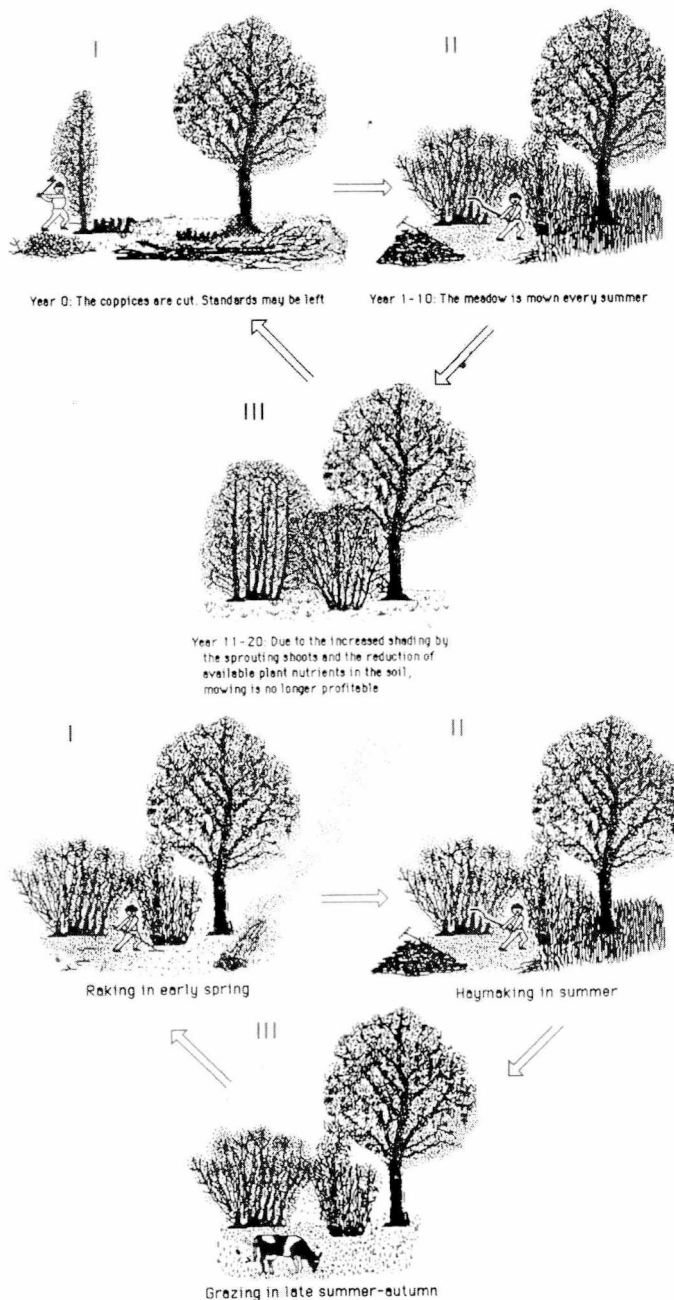
vallodlingen som kom igång under 1800-talet.

Stubbskottsängen beskrevs redan på 1930-talet av markhistorikern Mårten Sjöbeck (Sjöbeck 1933, 1973). Tyvärr använde Sjöbeck då termen »skottskog» vilket ledde till att senare författare (Bergendorff & Emanuelsson 1982) blandade ihop stubbskottsängen med »den verkliga skottskogen» vilken på engelska benämns coppice eller på tyska niederswald. På äldre skånska lantmäterikartor är det framförallt ordet suurskog som närmast motsvarar coppice.

Hur som helst är suuskogen en typ av lövskogar med flerstammiga träd som huggits i relativt korta cykler på 10 till 30 år. De flerstammiga träden i suuskogen stog för det mesta ganska tätt till skillnad mot situationen i stubbskottsängarna. suuskogen hade också i stort sett bara en funktion, nämligen att producera klenvirke (småtømmer). I Danmark motsvaras den huvudsakligen av den sk stävningsskoven, men stävningsskoven såsom den beskrives av Worsoe (1979) har också i vissa fall motsvarat den skånska stubbskottsängen.

En stubbskottsäng är alltså en äng där man producerar hö, men i denna äng står det utspritt flerstammiga träd (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Dessa träd hugges mer eller mindre regelbundet i cykler på mellan 5 och 30 år. I slutet på en cykel då de flerstammiga träden är uppvuxna skuggar de ängen på denna plats så mycket att den i stort sätt

Figur 7. Stubbskott-
sängscykel (ur Bergen-
dorff & Emanuelsson
1996 sid 260).

Figur 8. Stubb-skottsäng vid Kumlatofta, april 1983. Foto: Olle Nordell.

inte producerar någon gräsvegetation, men i och med att de flerstammiga träden hugges uppstår en sk röjgödslingsseffekt åren efter huggningen. Detta medför att ängsvegetationen blir mycket välutvecklad och under ca 5 år kan bra höskördar tagas på en sådan plats. Antagligen högg man olika delar av en stubbskottsäng vid olika tillfällen och på så sätt var det alltid någon del av ängen som var bra höproducent ett visst år. Stubb-skottsängen gav alltså dels hö som vinterfoder men också klenvirke på samma sätt som suus-

kogen. I suuskogen var hela markanvändningssystemet helt inriktat på klenvirkesproduktion medan stubbskottsängen kan sägas ha varit en sorts kombinationsbruk där både klenvirke och hö har producerats. Nyligen har också Slotte (1999) visat att områden i södra Sverige som kan karaktäriseras som stubbskottsängar vid slutet av 1800-talet dessutom användes för lövtäkt.

Karaktäristiskt för stora delar av Skåne är stordomänernas dominans. I just bruket att stubbskottsängar t ex under 1700-talet kan man se en

motsättning mellan ägarnas (adel och krona) intresse och arrendatorernas intressen. Arrendatorerna var intresserade av hö- och klenvirkeproduktion medan ägarna ofta var intresserade av produktion av grövre timmerträd ofta ek. Därför såg ofta ägarna till att det fanns s k överståndare, alltså större timmerträd, spridda i stubbskottsängarna. Under 1800-talet då de flesta stubbskottsängar avvecklades lämnade man dock ofta kvar överståndarna. På flera håll står de kvar som solitära träd i åkrar än i dag, t ex vid Krageholm i sydöstra Skåne.

Strävan att få fram större timmerträd kunde också kombineras med ängsproduktion utan flerstammiga träd. Denna typ av löväng har i vissa fall fortlevt fram till våra dagar i form av betesmarker med spridda stora träd.

Lövängen kan alltså i sina olika former producera både hö, lövfoder, klenvirke och timmer. Frågan är om lövängen som produktionssystem bara en kompromiss eller om den i sina olika former av kombinationsbruk gav mer än om man renodlat höproduktion på en yta, klenvirke på en annan yta o s v. En del forskning

Figur 9. Stubbskottsäng i sydöstra Bulgarien, april 1986. Denna bild visar hur den skånska stubbskottsängen antagligen såg ut över stora områden i början av 1800-talet.

tyder på att kombinationen gav ett större totalresultat jämfört med en situation där man skiljt på produktionen av t ex hö och klenvirke. Flera författare har hänvisat till att träden har djupare rötter än gräsen och örterna och skulle på så sätt utnyttja en större jordvolym. Via lövfallet skulle då en del av de närsalter som träden tagit upp från djupare jordlager också komma gräset och örterna till godo (Sjöbeck 1973). Träden skulle på så sätt göra att höproduktionen blev högre än om de inte vuxit där. Denna hypotes är inte klart bevisad och det finns en rad andra faktorer som gjort att kombinationsbruket varit framgångsrikt. Jag skall inte här gå in i en detaljerad diskussion om detta utan bara nämna att träden kan skapa ett gynnsamt mikroklimat, deras löv kan gynna daggmaskar (begunstige regnorme) i vars gångar frilevande kvävefixerande (kvälstofsbindande) bakterier lever osv.

En effekt av hamlingen av träd respektive den regelbundna nedhuggningen av flerstammiga träd i stubbskottsängen är dock att stora delar av trädens finrötter då också dör. Detta i kombination med bättre ljus-tillgång gör att ängen blommar upp och kan för en tid producera mer än tidigare. Därför menar jag att en stor fördel med äldre tiders lövängsproduktion var att höproduktionen på en viss yta kunde koncentreras till vissa år vilket gjorde dessa ytor arbetsbesparande som vinterfoderpro-

ducenter, jämfört med helt öppna städigt ganska lågproducerande ängar.

Varför ägnar jag då så här mycket plats åt de ängar, och då speciellt lövängarna, som funnits i Skåne antagligen sedan tidig järnålder och väldokumenterat från slutet av 1600-talet? Förklaringen är att de dels upptog mycket stora delar av landskapet och att de kan sägas ha varit motorn i det skånska jordbruket före skiftena i början på 1800-talet. Att de varit något av motor motiverar jag med att utan effektiva ängar hade man inte kunnat få den gödselmängd (gödningensmängde) som fodrades för jordbrukets produktionsnivå i ett av Skandinavians mest produktiva provinser. Ofta ser man uttalanden om den »goda« skånska jorden och då avser man ofta bara själva åkerjordens bördighet. Man måste då komma ihåg att det minst lika mycket har varit fråga om produktiva ängsmarker av olika slag som medfört en hög produktionsnivå i Skåne och ett historiskt sett stor befolkning (Emanuelsson 1988d, 1994).

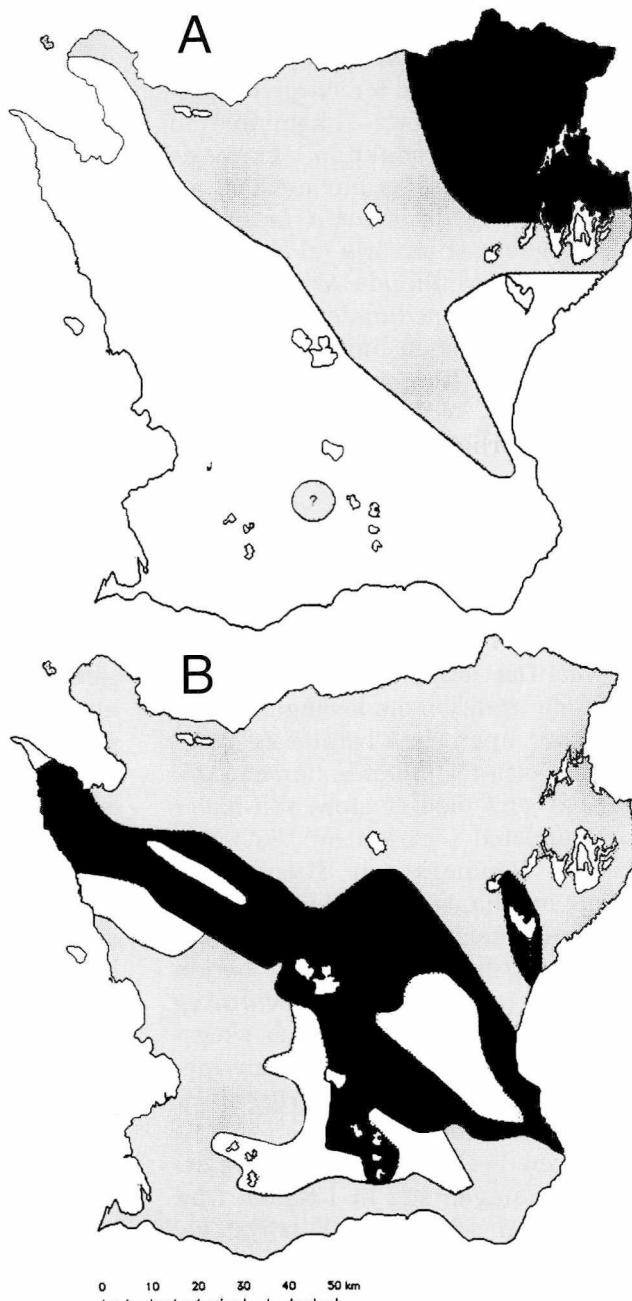
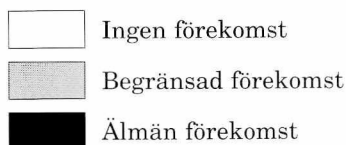
En viss överdrift ser man ibland i svenska beskrivningar av ängens betydelse, nämligen den att det behövdes i storleksordningen 8 gånger så mycket äng för att försörja en åkerjord med gödsel på ett uthålligt sätt vid kontinuerlig odling. Denna uppfattning grundar sig på data från de magraste skogsbygderna där jorden har en mycket dålig förmåga att hålla kvar näringsämnen och där ängen

Figur 10. Utbredning av olika lövängstyper i Skåne (ur Bergendorff & Emanuelsson 1996 sid 260).

Kartorna visar utbredningen av dom två principiellt olika lövängstypar som fortfarande fanns i Skåne vid 1800 tallets mitt.

Karta A visar hamlingslövängens utbredning

Karta B visar stubbskott-sängans utbredning

är lågproduktiv. Ju bättre jordarnas jorbytarförmåga har varit ju mindre gödsel har gått åt för en given produktionsnivå. Detta i kombination med hög ängsproduktion t ex på de kalkrika moränerna har medfört att där har ungefär samma ängsareal behövts för att försörja en åkerareal alltså ett förhållande åker:äng, 1:1 (Olsson 1988) medan det i den magraste skogsbygden har varit ett förhållande 1:8 (Bergendorff & Emanuelsson 1996, Williams 1999). Mellan dessa ytterligheter ligger sedan de medelgoda skånska trakterna.

Ett annat skäl att här ganska detaljerat beskriva de skånska lövängarna är att dessa antagligen i någon mån också representerar äldre förhållanden i Danmark som tidigt försvann. Det fanns heller inte någon levande tradition om lövängar i Danmark att uppteckna i slutet av 1800-talet. Detta förhållande har antagligen att göra med de stora skillnader som uppstod i början av 1800-talet mellan Danmark och Sydsverige i fråga om hanteringen av skog och jordbruksmark. I Danmark med dess stora skogsbrist infördes ju i början av 1800-talet en skogsförvaltning där man särskiljde bete och skogsbruk mycket radikalt. En sådan uppdelning har egentligen aldrig fullt ut kommit till stånd i Skåne.

Vid en beskrivning av hur markanvändningen såg ut i Skåne från medeltiden och fram till början av 1800-talet utnyttjar man sig av många ganska olika typer av källor (kil-

der). Rent historiska dokument och kartor har naturligtvis stor betydelse, men också uppteckningar gjorda efter år 1800, t o m från tidigt 1900-tal har betydelse för att man skall kunna förstå hur markanvändningen utvecklats och sett ut. Dessutom kan rent naturvetenskapliga metoder t ex pollenanalys ha stor betydelse men också dagens flora och fauna kan ge värdefulla ledtrådar. Naturligtvis är det en stor nackdel att mera exakta beskrivningar av t ex lövängsbruket saknas fram till 1700-talet och att det inte är förrän från 1800-talets mitt finns det mer detaljerade beskrivningar. Detta gör att den bild som kan skapas av t ex 1500-talets ängar är ganska osäker och innehåller en hel del initierade gissningar (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Därför blir bilden av den geografiska fördelningen under olika tidsperioder av lövängarna i Skåne ganska spekulativa.

Vi vet dock säkert att hamlingsängarna levde kvar längst i nordostligaste Skåne och så sent som på 1950-talet fanns det genuina (sjældne) hamlingsängar här. Efter ett kort hävdavbrott har sedan t ex hamlingsängen vid Sporrakulla restaurerats och sköts numera på ett traditionellt sätt. Mycket talar dock för att hamlingsängar har funnits i stort sett hela Skåne utanför slättbygden fram till 1800-talets mitt, men att bruket successivt har trängts tillbaka till Nordostskåne.

Stubbskottsängar verkar har varit

Figur 11. Ruinen av borgen Turestorp på en numera landfast ö i Havgårdssjön. Borgen är placerad i det omväxlande sjölandskapet i sv Skåne där flera stora godsdomäner kom att skapas.

vitt utbredda över hela Skåne men allra vanligast i risbygderna. I vissa delar av centrala Skåne har upp till 30% av hela landytan varit täkt med stubbskottsängar i början av 1800-talet (Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Ett intressant faktum är att på den första sammanhängande detaljerade kartan över Skåne, den Skånska Rekonosceringskartan från 1812-20, så framgår det tydligt att trädvegetationen i stort sätt var borta från slättbygden och ganska mycket skog fanns kvar i skogsbyg-

den men i mellanbygden var det ofta så att skog saknades på utmarkerna och fanns egentligen bara kvar på inägorna då ofta i form av lövängar (Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Utmarkerna

Utmarker var alltså de områden som inte var uppodlade eller brukade som äng. En kontinuerlig vidgning (udvidelse) av inägorna kan man konstatera under hela perioden 1000-1800, även om det antagligen i samband med digerdöden (den sorte død) i mitten av 1300-talet och under ca 150

Figur 12. Betad och hamlad utmarksbokskog i Kantabriskas bergen i Spanien. Så här tedde sig troligen stora delar av de skånska bokskogarna på 1700-talet.

skedde en stagnation av inägornas utbredning på utmarkens bekostnad.

Utmarkerna i Skåne har varit omtvistade och här är det fråga om ett triangeldrama (trekantdrama) mellan kronan, adeln/kyrkan och de självägande bönderna. Utmarkerna var alltså allmänningar som utnyttjades av bönderna i de byar som låg i dess närhet. Under vissa perioder har dock kronan starkt hävdad sin rätt till dessa marker på böndernas bekostnad och under vissa perioder har adeln kunnat få total äganderätt (ejendomsret) till delar av allmänningarna (Weibull 1923).

Boken (bøgen) är i Skåne utmarkernas träd. Detta träd tycks från folkvandringstid ha fått en mycket stark ställning över betydande delar av Skåne (Björse 2000). När vi vid 1600-talets slut kan skaffa oss en ganska klar bild av bokskogarnas utbredning visar det sig att dessa då dominerade landskapet i större delen av Skånes norra hälft, utom längst i nordost där tallen spelade en stor roll.

Också på åsar som Romeleåsen, Söderåsen och Linderödsåsen dominerades utmarkerna av stora bokskogar (Sahlin 1930). Det är dock

lätt att vår bild av 1600-talets bokskogar präglas av de högstammiga och raka bokskogar man i dag t ex kan se på Söderåsen. Mycket talar för att bokskogarna mestadels ända fram till mitten av 1800-talet till stor del var bevuxna med bredkroniga träd, den totala bokdominansen var inte så stor som idag och ofta avbröts skogstäcket av öppna betesytor. (gräsningsarealer).

Vid kanten av åsarna och i det sydskånska sjölandskapet kom många utmarker att under 1600-1800-talen få en allt öppnare karaktär. Stora områden kom att präglas av ett savannliknande landskap som lämpade sig väl för bete. Detta landskap blev t ex under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet allt mer intressant för adeln som här hade en bra bas för oxuppfödning för export söderut. Många av utmarksbetena gjordes också om till ängar för slätter också mot bakgrund av den lönsamma oxuppfödningen (Johannesson 1977).

Andra hälften av 1600-talet och början av 1700-talet kom att präglas mycket av krig. Den gängse uppfattningen är att krigen på många sätt starkt bidrog till att förstöra stora utmarksskogar. Troligen försvann enorma mängder med bra timmerträd men det kan ifrågasättas (stilles frågmålstegn ved) om skogen som ekosystem snarare inte kunde expandera under denna oroliga tid, som också under början av det svenska väldet innebar en nedgång för

jordbruket. Från början av 1700-talet finns det t ex många uppgifter om att ängarna, d v s också lövängarna var mycket starkt igenväxta och behövde röjas (ryddes) för att överhuvudtaget kunna producera hö (Campbell 1927).

1700-talets slutskede känner vi dock som en period då jordbruket hade expanderat så mycket att många utmarker nu p g a en kombination av stor avverkning (hugst af træer) och ett omfattande bete nu hade blivit tämligen kala (bare). T ex var Romeleåsen i södra Skåne vid 1800-talets början en mycket stor och nära nog sammanhängande betesmark präglad av ljung och enar (lyng og enebuske) (Sahlin 1930, Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Bland de intressantaste områdena idag både ur ett agrarhistoriskt och biologiskt perspektiv är de områden där större utmarker inom bördiga landskapsavsnitt i södra Skåne fanns kvar långt in på 1800-talet. T o m finns det vissa områden som mot alla odds fått behålla sin gamla savannlika utmarksskaraktär. Ett sådant område är Baldringe socken i sydöstra Skåne (Emanuelsson m fl 1985). Här fanns fortfarande i ett i övrigt ganska uppodlat område ett mycket stort sammanhängande utmarksområde (ca 20 km²) kvar in på mitten av 1800-talet. Området odlades därefter upp till 80% men kvar finns fortfarande fyra ganska stora traditionella rester av den sydskånska utmarken (jämförbart med dan-

Figur 13. Pilevallar i östra Skåne. Efter skiftena på 1800-talet planterades stora mängder pilar i de nya ägogränserna på slätten. En bråkdel av dessa finns kvar idag.

ska overdrev). Enklast att besöka av dessa områden är naturreservatet Skogshejdan. Här kan man se både enorma vidkroniga utmarksbokar, en rik flora och ett buskskikt dominerat av hagtorn (hvidtjörn), vildrosor av olika arter och slån.

Skiftena och 1800-talets utveckling

Efter att ha haft en ordentlig nedgångsperiod under seklets första årtionden kom det skånska jordbruket igång ordentligt efter mitten på 1700-talet. Många jordbruksekonomer menade dock att den mycket sto-

ra ägoblandningen starkt förhindrade en modernisering av Skånes jordbruk. Liksom på flera andra håll i Västeuropa inleddes därför ett arbete med att skifta jorden så att varje brukare skulle få sina ägor (agre) mer rationellt samlade (Åberg 1953, Johannesson 1977). Ett annat motiv till skiftena var den dåliga resurshushållning man tyckte sig kunna se. Stora utmarksområden var nu helt skogfria och omfattande sanddrift plågade bl a Vombsänkan och Kristianstadstrakten.

1757 infördes det sk Storskiftet. Reformen syftade till att minska

ägoblandningen men reglerna var för mjukt hållna så någon stor förbättring blev inte följden av detta initiativ. Som ett besående och mycket värdefullt resultat av storskiftet blev dock tillkomsten av en stor mängd »storskifteskartor«. Dessa är en av de främsta källorna till kunskap om det historiska kulturlandskapet i södra Sverige.

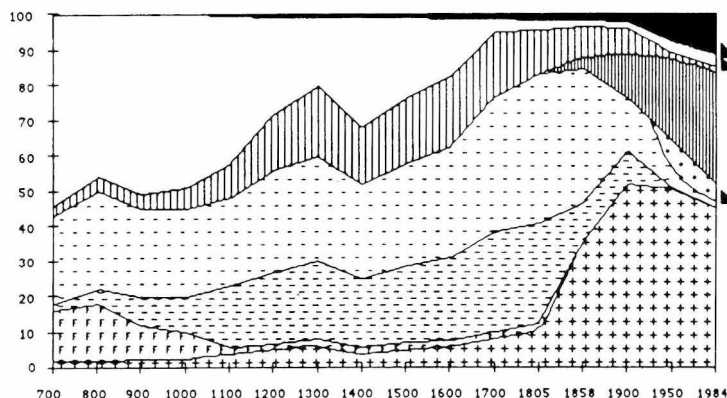
Med stöd av storskiftesstadgan tog godsägaren Rutger Maclean ett avgörande initiativ då han i slutet av 1780-talet och början av 1790-talet lät skifta fyra hela socknar kring sitt gods Svaneholm i södra Skåne. Eftersom han var ensam ägare av praktiskt taget all mark inom dessa fyra socknar hade han makt att genomföra ett mycket radikalt skifte. Skiftet innebar att varje arrendator fick sig tilldelad all sin bruksmark inom ett enda skifte. Dessutom »sprängdes« flera byar och gårdarna flyttades ut till arrendatorernas skiften. Landskapsbilden kom på så sätt att helt revolutioneras. Man fick också på så sätt möjlighet att bryta det gamla mönstret med tresäde och kunde börja experimentera med vallväxter (gräsväxter) och rotfrukter.

Macleans exempel fick stort inflytande och 1803 infördes för Skånes del en stadga (lov) om enskifte. Denna stadga var mycket radikalare än storskiftesstadgan och fick till följd att en mycket omfattande skiftesverksamhet och »bysprängning« satte igång i Skåne. 1807 följde man efter med en något mildare enskif-

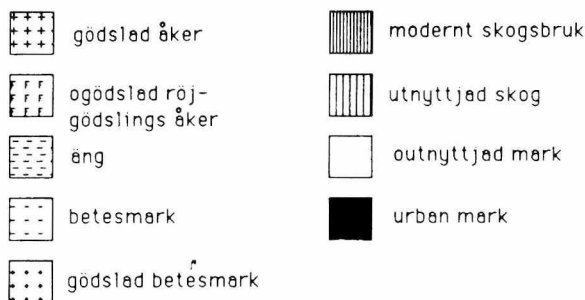
tesstadga för resten av Sverige. 1827 infördes en stadga om Lagaskifte (udskiftning) som var ännu mildare men mer anpassad efter det varierande landskap man finner i Skånes risbygd och skogsbygd. Denna stadga var också den viktigaste för Sverige norr om Skåne.

Det radikala enskifte kom dock att genomföras över stora delar av Skåne utanför skogsbygderna. Skiftesförordningen krävde just »ett skifte« för varje brukare. Detta krav kom att medföra att många bönder fick sig tilldelad mark som inte var åkermark, utan ängsmark och ofta också utmarksbeten. Som kompensation fick de större arealer än de som fått uppodlad mark. De som inte fått uppodlad mark blev därför tvungna att odla upp äng och betesmark. Resultatet blev en våldsam uppodlingstakt under hela 1800-talet (Emanuelsson & Möller 1990). Skåne gick från att ha haft ca 15% av sin areal uppodlad ett specifikt år till att ha fått mer än hälften årligen odlad vid slutet av 1800-talet. I vissa slättområden var förändringarna ännu radikala. Det som försvann var äng och bördigare betesmarker (frugtbara gräsmarker).

Den mycket omfattande uppodlingen kom att starkt rubba balansen i det skånska jordbruksystemen (Zachrisson 1914). Det kom att saknas mycket gödsel till all den nya åkerjorden. Ett antal åtgärder kom att bli svaret på denna obalans (Emanuelsson & Möller 1990). Den

Figur 14. Mark-
användningen i
Skåne 700-1984.

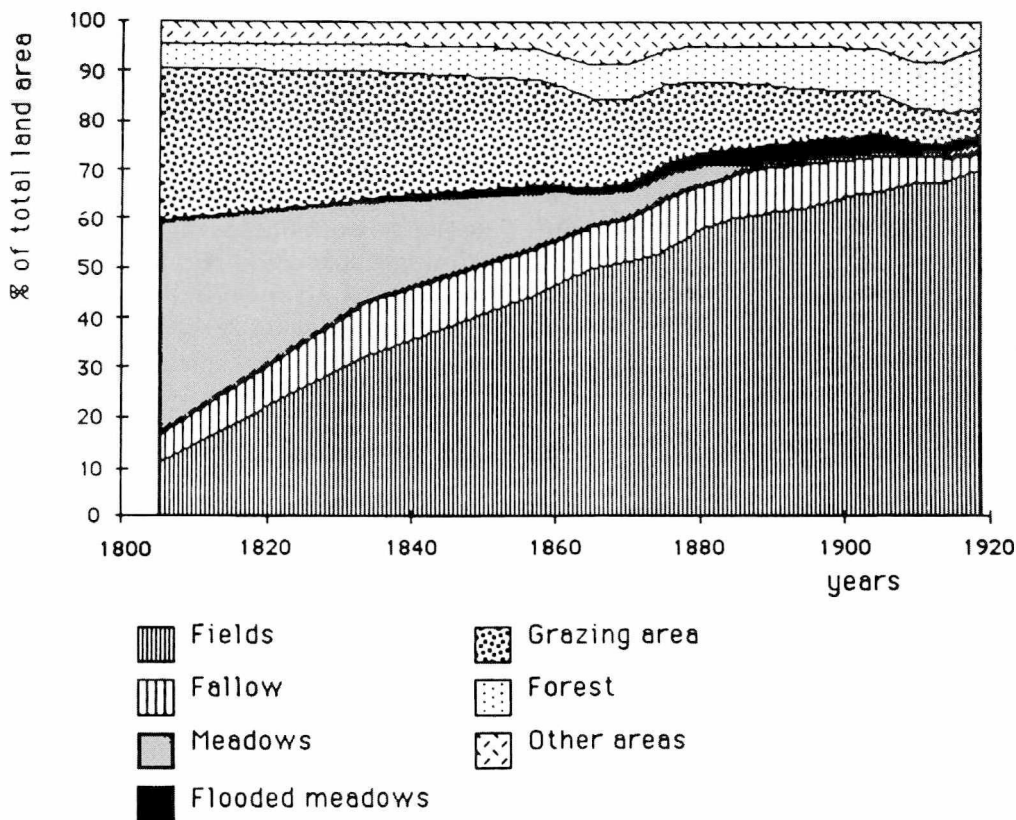
mest uppenbara förändringen som är väl beskriven i många sammanhang var införandet av mera avancerade växtföljder där vallodling och rotfrukter fanns med. Ängen kom att försvinna men samtidigt blev boskapen allt mer försörjda av åkern vilket de i mycket liten utsträckning hade blivit tidigare.

En annan åtgärd (foranstaltning) var mörklägningen som innebar att kalkhaltig lera grävdes upp och spreds över åkrarna. Detta gav en tillfällig produktionsförbättring men kunde inte utnyttjas på lång sikt då

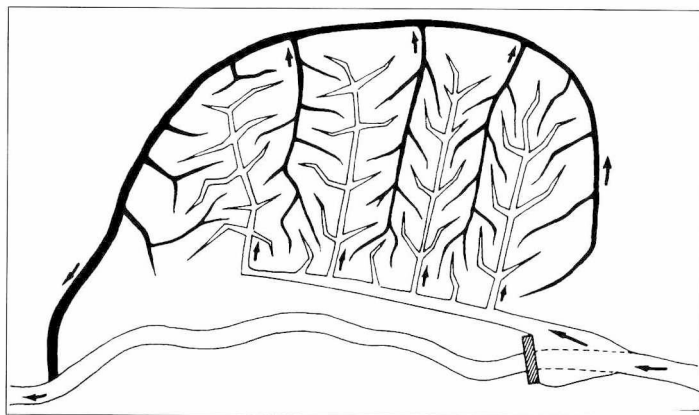
den jonbyteseffekt mörklägningen åstadkommer uteblev vid förnyad mörklägning. Kvar fanns till mitten av 1900-talet mycket stora mängder vattenfyllda mörkläggar i det skånska landskapet, till gagn för flora och fauna. Mer än hälften av dessa har sedan dess fyllt igen. Att ta tillvara boskapens urin hade tidigare skett mycket sporadiskt. Under 1800-talet infördes torv som strömedel i många stallar och speciella urinbrunnar byggdes på många större gårdar. Urinen kunde på så sätt bli användbar som ett gödselmedel på åkrarna.

En mindre välkänd produktionshöjande åtgärd var införandet av översilningsängar i stor skala i Skåne från 1850. Översilningsängarna var alltså ett sätt att efterlikna de naturliga översvämningar som påverkar ängsvegetation längs vattendrag. Genom att bygga kanaler och dämmen kunde man reglera åvattnet i många näringsrika år och öm-

som föra på vatten och ömsom dränera. Denna växling av vattenregimen under framförallt våren gav upphov till en mycket förhöjd höproduktion. Dessa konstgjorda våtmarker kom vid 1800-talets slut att omfatta 3% av Skånes yta och i vissa häradar som te x Bara kom översilningssystemen att omfatta 15% av landytan.

Figur 15. Markanvändningen i Malmöhus län (sydvästra halvan av Skåne) 1805-1919 (ur Emanuelsson och Möller 1990).

Figur 16. Principen
för översilnings-
system (ur Ema-
nuelsson et al 1986
sid 120).

Samtidigt som konstgjorda högproduktiva våtmarker byggdes så dränerade man under andra hälften av 1800-talet stora områden (Zachrisson 1922). Hela sjöar kom att försvinna som t ex den relativt stora Näsbyholmsjön vid Skurup. De nedre delarna av Helgeåns vatten-system kring Kristianstad blev också föremål för omfattande dräneringsåtgärder och invallningsföretag. Trots att hela sjöar försvann var det dock den mindre spektakulära dräneringen av fuktiga ängs- och betesmarker som har mest förändrat det skånska landskapets ekologi. Det innebär att det inte idag är så stor skillnad på den klarvattenyta vi kan se under högsommaren i Skåne och den som fanns kring 1850. Däremot fanns det mycket större grunda vattensamlingar och våtmarker på våren 1850 än vad som finns idag här.

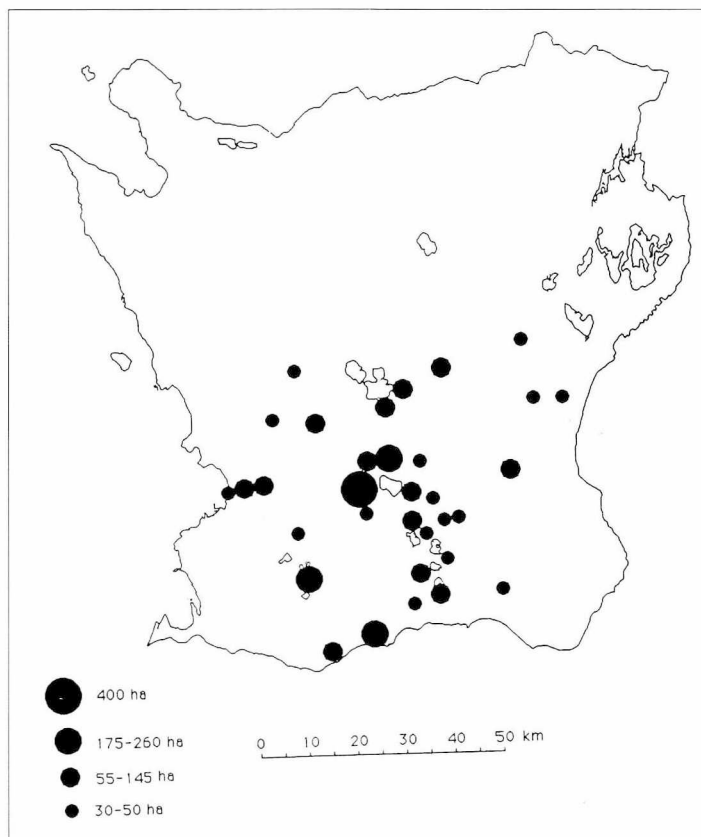
Översilningssystemens storhetstid varade dock inte särskilt länge och

ungefär samtidigt som dräneringsarbetena i stort i landskapet kring år 1900 pågick som bäst så kom man också att lägga ner huvuddelen av de skånska översilningsängarna. Översilningsepokens korta varaktighet berodde på att underhållet av systemen var mycket arbetskrävande. När så priserna på konstgödsel sjönk kring år 1900 och arbetslönerna steg blev översilningsängshöet för dyrt i relation till åkerproducerat vallhö och fodersäd.

Enstaka översilningssystem överlevde dock ända fram till ca 1950. Idag pågår arbete med att restaurera Vombs ängar som delvis redan har återfått delar av sina gamla kanal- och dämningssystem.

1800-talet innebär alltså en revolution för det skånska jordbruket vilket bl a innebär att en kvadratkilometer i slutet av 1800-talet producerade mat till ca 200 personer jämfört med mat till 50 personer under 1700-

Figur 17. Stora översilningsängar i Skåne på 1800-talet (ur Emanuelsson och Möller 1990).

talet. Enskilda gårdar kunde bli så effektiva att produktionen t o m kunde överstiga en mat till 600 personer.

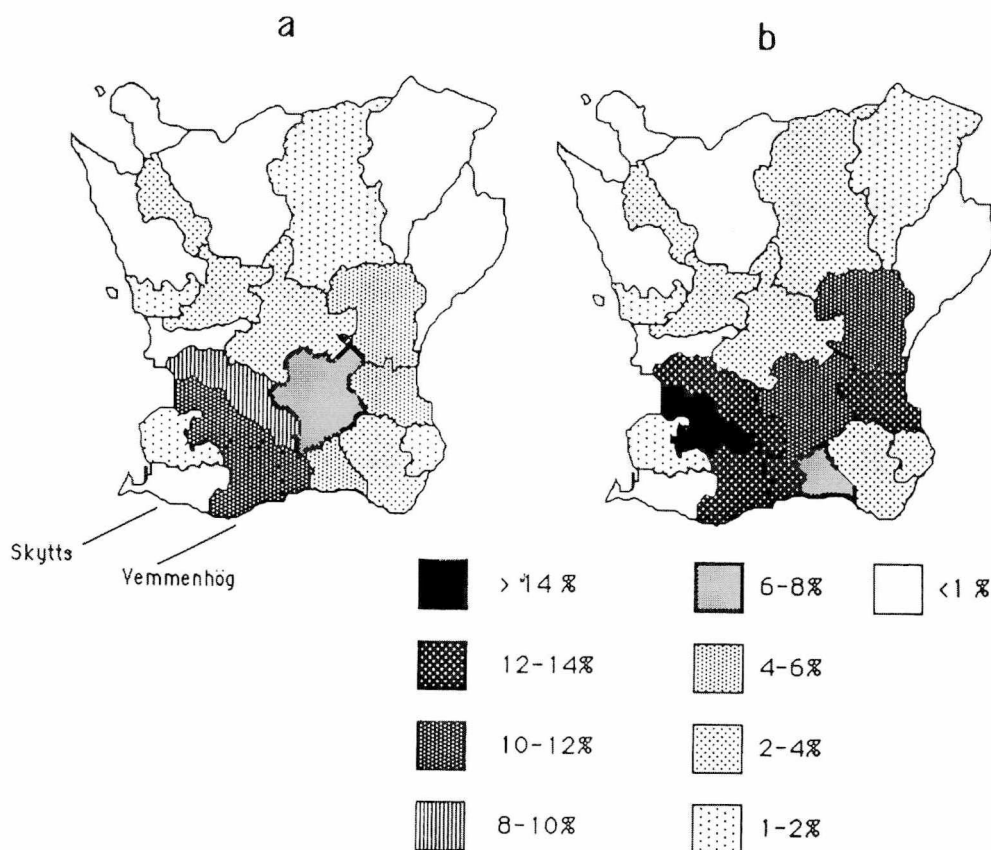
Det är intressant att konstatera att kring 1890 hade man ännu inte i någon påtaglig omfattning blivit beroende av att föra in näringsämnen i det skånska produktionssystemet utifrån, men trots detta hade man lyckats höja produktionen avsevärt. De produktionshöjningar som därefter skedde har alla varit mer eller

mindre beroende av införda gödselmedel till systemet och senare också införd hjälpenergi mestadels i form av bensin och dieselolja (Emanuelsson 1994).

Svedjebruk i norra Skåne

Samtidigt som det skånska jordbruket började moderniseras i början av 1800-talet fick ett mycket ålderdomligt jordbruk sin renässans, nämligen svedjebruket. Svedjebruk blev

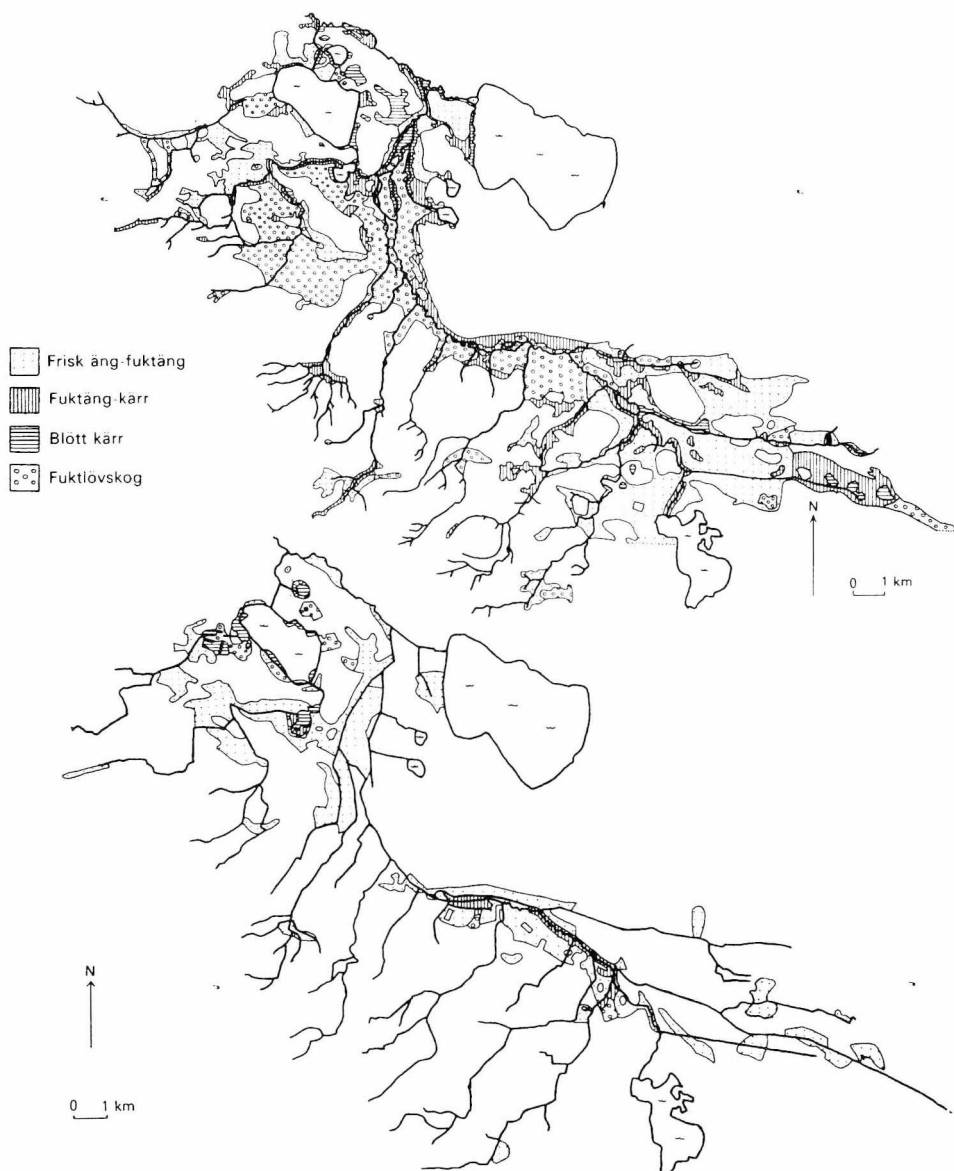
Flooding in relation to a) total area, b) arable 1865 -1911

Figur 18. Andelen översilningsängar i landskapet vid slutet av 1800-talet (ur Emanuelsson och Möller 1990).

allt vanligare under 1700-talet i Nordostskånes skogsbygder (Weimarck 1979, Larsson 1995). Att detta bruk blev vanligare skall nog närmast ses som ett utslag av stor jordhunger och

svårigheter att försörja sig på det gängse gödslingsjordbruket. Det nordostskånska svedjebruket bedrevs fram till slutet av 1800-talet i utmarksskogar. Efter att träden fällt

Figur 19. Exempel på storskalig dränering av landskapet (ur Emanuelsson et al 1986 sid 204). Trakten kring Klingavälsån var i början av 1800-talet mycket rik på våtmarker av olika slag. Under perioden 1850-1950 sänktes grundvattnet kraftigt i området och den forna våtmarkskaraktären försvann till stor del. Trots detta är området ännu ett av de »bäst« bevarade öppna våtmarkslandskapen i Skåne. Kartan till vänster grundar sig på Skånska rekognosceringskartan 1812-1820, kartan ovan är baserad på material från 1970-talet.

och fått torka brändes svedjefallen på våren varefter rovor och därefter råg såddes här. Under svedjebrukets senaste faser ersattes rovorerna av potatis. Efter odlingen kunde svedjorna användas som betesmark. Om svedjandet skedde relativt ofta gynnades lövträd, främst björk och asp. När svedjebruket sedan definitivt upphörde fick också granen med tiden möjlighet att vandra in. Skånes äldsta granskogar har alla en svedjebrukshistoria. Mest känd av dessa skogar är Nytebodaskogen norr om den stora sjön Immeln i Nordost-skåne.

Återbeskogning

Kring 1920 hade den skånska åkerjorden sin största areella utbredning men redan kring 1870 hade man börjat inse att de mest magra markerna som täcktes bl a ljunghedar bäst kunde användas som skogsmark. Staten köpte in områden inom vilka man sedan anlade kronoparker med gran som det dominerande trädslaget (Bergman 1960).

Skogsplanteringen på mager åkermark och framförallt betesmark i skogsbygderna tog riktig fart på 1950-talet och fortsatte sedan fram till 1980-talet. Återigen har det varit granen som intagit stora arealer gammal jordbruksmark.

Det moderna jordbruket

Kring år 1900 börjar man på allvar att använda sig av konstgödsel (Sommarin 1938, Emanuelsson & Möller

1990) i det skånska jordbruket. Inledningsvis låg tonvikten på kaligödselmedel, bl a kunde man på så sätt få alla de organiska jordar man fått fram genom utdikningar och sjösänkningar, produktiva. Under 1930-talet ökade fosfatgödselmedlen kraftigt mycket som ett svar på den ökade sockerbetsodlingen (Arrhenius 1937). Slutligen kom kvävegödselmedlen att få stor betydelse efter andra världskriget.

Att tillföra det skånska jordbrukssystemet närsalter utifrån i form av konstgödsel, men också på senare tid i form av importerade fodermedel till boskap, har antagligen varit den enskilt absolut viktigaste faktorn för att kunna åstadkomma den mycket stora produktionsökning i det skånska jordbruket som skett under 1900-talet.

Men utan andra faktorer som mekanisering, växtförädling, bekämpningsmedel (Mårald 1998) och tillförd energi i form av fossila bränslen till fordon (för tidigare) hade det inte varit möjligt att fullt ut utnyttja den produktionspotential som de tillförda närsalterna givit. Växtförädlingens tyngdpunkt i Sverige har legat i Skåne och förädlingsföretag som Weibulls, Svalöf, Hilleslöv och Hammenhög kan nämnas (Olsson 1997). Numera producerar en skånsk kvadratkilometer mat till ca 3000 personer. Denna siffra kan verka väldigt hög, men samtidigt skall det påpekas att den gäller personer som hade den sorts matstandard som rådde i Skå-

ne på 1700-talet, detta för att siffrorna från 1700- och 1800-talen skall bli jämförbara med dagens siffra. I realiteten har skåningarna liksom de flesta människor i Västeuropa gått över till en ganska animalisk diet jämfört med t ex 1700-talet då kosten till stor del var uppbyggd kring spannmål. Dagens jordbruk är till stor del ett jordbruk som producerar foder till kor, grisar och höns vilka vi sedan konsumerar. Den verkliga siffran beträffande hur många människor som en kvadratkilometer producerar mat till blir därför 600, men det skulle alltså gå att föda fem gånger så många människor på en kvadratkilometer om dessa accepterade en tråkig men helt medicinskt acceptabel spannmålsbaserad kost.

Även om ca 85% av den svenska åkerarealen utnyttjas till odling av vall (gräsmark) och fodersäd till djuruppfödning är andelen mindre i Skåne. Det innebär alltså att Skåne fortfarande är den viktigaste provinsen i Sverige när det gäller odling av jordbruksprodukter för direkt humankonsumtion.

Skånes framgångar som jordbruksprovins har dock skapat en rad miljöproblem som på intet sätt är unika i Västeuropa. Tvärtom är Skåne i sina miljöproblem mera likt Danmark än övriga Sverige. T ex har den hårda rationaliseringen av framförallt slättjordbruket lett fram till stora naturvårdsförluster i landskapet. Vidare är Skåne tillsammans med Södra Halland det område i Sverige

som per ytenhet mest belastar det omgivande havet med kväve och åstadkommer därmed svåra övergödningssproblem.

En hel del åtgärder (foranstaltningar) har man försökt sätta in för att minska miljöproblemen i det skånska jordbrukslandskapet. Mest påtagligt för en yttre betraktare är antagligen de restaureringar av våtmarker som har kommit igång det senaste årtiondet. T ex har man kring Helgeåns nedre lopp och längs Höjeå på ett samlat sätt försökt åter skapa de intressanta våtmarksmiljöer som fanns här tidigare. Våtmarkerna kan hjälpa till att lindra övergödningssproblematiken men de kan också vara till direkt nytta för jordbruket genom att fungera som vattenreserver från vilka man kan ta bevattningsvatten.

Det skånska jordbrukslandskapet har under 1900-talet och inte minst under de senaste årtiondena blivit ordentligt trängt inte minst i Öresundsregionen där den urbana expansionen skett på bekostnad av högproduktiv jordbruksmark. I den debatt som då uppstått har framförallt matförsörjningsaspekten haft hög prioritet. Idag börjar man dock allt mer också uppskatta de andra värden som jordbruket har åstadkommit i landskapet. Biologisk mångfald, kulturhistoria och skönhetsvärden är sådant som ger människor livskvalitet och lockar turister. Inte minst är det de »blandade landskapen« som innehåller åker, naturbetesmark och

skog som är attraktiva. Att väl förvalta dessa blandade landskap som främst finns kvar i den gamla risbygden är synnerligen viktigt. Miljöersättning till jordbruket är ett sätt att betala lantbruket för dessa mera

subtila produkter som nu allt mer efterfrågas. Skåne är ett attraktivt landskap där dess många gånger dramatiska men också mycket diversa jordbrukshistoria kan bli en viktig resurs för framtiden.

LITTERATUR

Litteraturen som behandlar det skånska landskapets historiska utveckling, inbegripet då agrarhistorien är omfattande. Den rent politiskt historien har sammanfattats bl a av Johannesson (1977). Ser man till mer övergripande landskapshistorisk och ekologisk litteratur måste man börja med Linnés skånska resa (Linnaeus 1751). I samband med de skånska hushållningssällskapens 100 års-jubileum utkom en hel serie inriktad mot den agrarhistoriska utvecklingen i landskapet (exempelvis Zachrisson 1914, Weibull 1923 och Sommarin 1938). Av mer sammanfattande verk kan nämnas samlingsverket »En bok om Skåne« från 1936 (Carlquist 1936). Direkt inriktad på den ekologiskt-historiska utvecklingen är »Det skånska kulturlandskapet« från 1986 (Emanuelsson m fl 1986). En mycket omfattande djupstudie av två sysd-skånska häraders landskapshistoria har också gjorts relativt nyligen i det sk Ystads-projektet (Berglund 1991). I serien Sveriges Nationalatlas har det också utkommit ett mycket ingående skånskt specialband (Germundsson och Schlyter 2000) som också berör den agrarhistoriska utvecklingen utförligt.

- Arrhenius, H. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. B Sveriges Geologiska Undersökning Ser C 383. Stockholm.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. Skottskogen – en försummad del av vårt kulturlandskap. Svensk Botanisk Tidskrift 76 s: 90-100.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U., 1996. History and traces of coppicing and pollarding in Scania, south Sweden. B SOLMED 17:235-312.
- Berglund, B. E. (red) 1991. The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden B the Ystad project. Ecological Bulletins No. 41.
- Bergman, F. A., 1960. Skånes skogar. -Skånes Naturs Årsbok.
- Björse, G. 2000. Near-Natural Forests in Southern Sweden. B Silvestria 134.
- Boserup, E. 1981. *Population and Technology*. Oxford.
- Bringéus, N-A. 1964. Tradition och förändring i 1800-talets skånska lantbrukshushållning. Pages 9-97 in Kristianstad Läns Hushållningssällskap, Kristianstad, Sweden.

- Bringéus, N-A. 1979. Arbete och redskap. – Liber läromedel, Lund.
- Campbell, Å. 1927. Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar hägnader och byggnader. Uppsala.
- Carlquist, G. (red) 1936. En bok om Skåne. Malmö.
- Dahl, S. 1942. Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860. Lund.
- Emanuelsson, U., 1984. Skånes skogars historia. B Skånes Naturs Årsbok.
- Emanuelsson, U. 1987. Översikt över det nordiska kulturlandskapet. I Emanuelsson, U. & Johansson C. E. *Biotoper i det nordiska kulturlandskapet*. Nordiska ministerrådet, Miljörapport 1987:6.
- Emanuelsson, U. 1988. A model for Describing the Development of the Cultural Landscape. I *The Cultural Landscape : Past, Present and Future*, Symposium volume from Botanical Institute, University of Bergen.
- Emanuelsson, U. 1988 . Skånes vegetationshistoria. Svensk geografisk årsbok 65.
- Emanuelsson, U. 1988 Två allvarliga naturvårdsproblem år 2010. *Svensk botanisk tidskrift* 82:411B416.
- Emanuelsson, U. 1988 . A model for describing the development of the cultural landscape. – The Cultural Landscape – Past, Present, and Future. Symposium volume from Botanical Institute, Univ of Bergen.
- Emanuelsson, U., 1988. The relationship of different agricultural systems to the forests and woodlands of Europe. In Salbitano, F. (ed), Human influence on forest ecosystems development in Europe, 169-178 – ESF FERN-CNR, Pitagora Editrice, Bologna, 1988.
- Emanuelsson, U. 1993. Markanvändningen i ett historiskt perspektiv. I: Johansson, C-E (red). Markanvändningen och miljön. Naturvårdsverket Rapport 4137.
- Emanuelsson, U. (1994) Diskussion kring ett långsiktigt hållbart odlingssystem. SGÅ årg 70 s: 84-96.
- Emanuelsson, U. & Bergendorff, C., 1983. Skånes natur vid 1800-talets början B en växtekologisk utvärdering av den skånska rekonnosceringskartan. -ALE nr 4.
- Emanuelsson, U., Bergendorff, C., Carlsson, B. Lewan, N. & Nordell, O. 1985. Det skånska kulturlandskapet. Signum, Lund, 248 pp.
- Emanuelsson, U. & Bergendorff, C. (1990). Löväng, stubbskottäng, skottskog och surskog. – Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 19:109-115.
- Emanuelsson, U & Bergendorff, C, 1991. Löväng, stubbskottsäng, skottskog och surskog», I Naturvetenskap och bebyggelsehistoria, red G Almered Olsson (Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 19), Uppsala 1991.
- Emanuelsson, U. och Möller, J. 1990. Flooding in Scania: A method to overcome the deficiency of nutrients in agriculture during the nineteenth century. *Agricultural History Review* 38:127-148.
- Eskeröd, A. 1973. Jordbruk under femtusen år – redsaken och maskinerna. LT. Borås.
- Glimberg, C-F 1960. Huvuddragen av Skånes geologiska utveckling. Skånes Natur 47.
- Gren, L. 1997. Fossil åkermark: äldre tiders jordbruk-spåren i landskapet och de historiska sammanhängen 2., omarb. Uppl. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Haeggström, C.A. 1995. Lövängar i Norden och Baiticum. *Nordenskiöld-samfundets Tidskr.* 54: 2 k- 58.
- Hallander, H. 1989. Svenska lantraser. Veberöd.
- Johannesson, G. 1977. Skånes historia. Signum ISBN-91-85330-13-2.
- Larsson, B. 1995. Svedjebruk och röjningsbränning i Norden. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7. Nordiska Museet. Stockholm.
- Liljegren, R. & Lagerås, P. 1993. Från mammutstäpp till kohage – djurens historia i Sverige. Lund.

- Linnaeus, C. (1751). *Skånska resa förrättad 1749*. Stockholm 1 963.
- Lägnert, F. 1955. Syd- och mellansvenska vättföljder. I. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institution, Avhandlingar 29.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. Borås.
- Mårald, E. (1998) I motet mellan jordbruk och kemi. Agrikulturkemins framväxt på Lantbruksakademins Experimental fält 1850-1907. SOLMED nr 21.
- Olsson, E.G. 1988. Nutrient use and productivity for different cropping systems in South Sweden during the 18th century. In: Birks, H. H., Birks, H. J. B, Kaland, P. E. and Moe, D. (eds), *The cultural landscape B past, present and future*. B Cambridge Univ Press, pp. 123-138.
- Olsson, G. (red) 1997. *Den svenska växförädlingens historia. Jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet*. SOLMED nr 20.
- Osvald, H. (1962). *Vallodling och växtfönder. Uppkomst och utveckling i Sverige*. Uppsala.
- Rasmussen, R. O.. 1985. *Flyttemarksbrug*. Geografforlaget, Brenderup, Denmark.
- Sahlin, S. 1930. *Romelåsen*. Svensk Geografisk Årsbok 6.
- Selander, S. 1987. *Det levande landskapet i Sverige*. -Bokskogen. Göteborg: (faximilutgåva med tillägg)
- Sjöbeck, M. 1933. Lövängen och dess betydelse för det sydsvenska bylandskapets uppkomst och utveckling. Svensk Skogsvårdsförenings Tidskrift 30.
- Sjöbeck, M. 1973. *Det sydsvenska landskapets historia och vård*. Föreningen Landskronatraktens Natur 6.
- Slotte, H. 1999. Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet. Inst f landskapsplanering Ultuna. Agrarhistoria nr 2.
- Slotte, H. & Göransson, H. (red.) 1996: *Lövtäkt och stubbskottsbruk*. Utg. Av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Sveriges Nationalatlas *Jordbruket* (1992).
- Weibull, C.G. 1923. *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*. BSkrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914.
- Weimarck, G. 1979. *Svedjebruket i södra Sverige*. B Bygd och Natur 1979.
- Welinder, S. 1998. Del I. Neolitikum B Bronsålder 3900-500 f. Kr., pp. 13-236. In: Welinder, S., E.A. & Widgren, M. 1998. *Jordbrukets första femtusén år. 4000 f. Kr.-1000 e. Kr.* Natur och Kulturs förlag, Borås, 504 pp.
- Widgren, M. 1997. Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid. Kulturgeografiskt seminarium 1/97.
- Williams, L-E. (1999). Nitrogen cycling in agroecosystems: nitrogen cycling in southern Sweden in the 1850s and two Tanzanian villages in the 1990s. Doctoral thesis, Univ of Lund.
- Worsoe, E. 1979. *Stäevningsskovene*. Danmarks Naturfredningsforenings Forlag.
- Zachrisson, A. 1914. *Gödsling och jordförbättring i Skåne från 1800-talets början till nuvarande tid*. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914. II,4. Lund.
- Zachrisson, A. (1922) *Nyodling, torrläggning och bevattning i Skåne 1800-1914*. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914. II,4. Lund.
- Åberg, A. 1953. *När byarna sprängdes*. Natur och Kultur. Stockholm.